

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია
საქართველოს შესახებ არსებული უცხოური წყაროების კომისია

მაჯდ-ოს-სალტანე

ქალაქ თბილისის აღწერა

„მეცნიერება“
1971

უცხოური წყაროებისა ქართველოს შესახებ
წიგნი XXVII

მაჯდ-ოს-სალტანე

АКАДЕМИЯ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР
КОМИССИЯ ПО ПУБЛИКАЦИИ ИНОСТРАННЫХ ИСТОЧНИКОВ
О ГРУЗИИ

МАДЖД-ОС-САЛТАНЭ

ОПИСАНИЕ ГОРОДА ТБИЛИСИ

Подготовка к изданию, перевод и комментарии
М. Г. Ма ма ц а ш в и л и

ИЗДАТЕЛЬСТВО «МЕЦНИЕРЕБА»
ТБИЛИСИ

1971

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია
საქართველოს შესახებ არსებული უცხოური წყაროების კომისია

მაჯდ-ოს-სალტანე

ქალაქ თბილისის აღწერა

ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, თარგმანი და კომენტარები
დაურთო მ ა ი ა მ ა მ ა ც ა შ ვ ი ლ მ ა

გამომცემლობა „მეცნიერება“
თბილისი

1971

მაჯდ-ოს-სალტანე თავის წიგნში „ქალაქ თბილისის აღწერა“ გვამღევს XIX საუკუნის მიწურულის თბილისის ცხოვრების სურათს, აგვიწერს ქალაქის კულტურულ-ეკონომიური ყოფის სხვადასხვა მხარეს.

თბილისს გარდა ავტორი ეხება აგრეთვე კავკასიის ადმინისტრაციულ დაყოფას, მის ცენტრებს, მოსახლეობას და ნაწილობრივ ისტორიასაც.

მთავარი რედაქცია: ი. აბულაძე, ვლ. ფუთურიძე
ს. ყაუხჩიშვილი, გ. წერეთელი (მთ. რედაქტორი), ს. ჯიქია,

სპარსული წყაროების სერიის რედაქტორი ვლ. ფუთურიძე

წინასიტყვაობა

გენერალი მაჯდ-ოს-სალტანე, „ქალაქ თბილისის აღწერის“ ავტორი, ყაჯართა დინასტიის უკანასკნელი წარმომადგენელია. ცნობები მის შესახებ თითქმის არ არსებობს. ჩვენთვის არსებითად მხოლოდ ის არის ცნობილი, რასაც თავად მაჯდ-ოს-სალტანე გვიამბობს წინამდებარე „მოგზაურობასა“ და „ოსმალეთის აგრესიის ისტორიაში“. ავტორის ორივე თხზულება ხელნაწერის სახითაა დაცული კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტის აღმოსავლურ ფონდში (P-170, P-174).

„ქალაქ თბილისის აღწერა“ სპარსელი მოგზაურის ერთბაშად მიღებული შთაბეჭდილების ნაყოფია. მოგზაურობა უსათაუროა. ჩვენ პირობითად მივეცით მას ეს სათაური.

თავის „აღწერაში“ მაჯდ-ოს-სალტანე გვამღვებს 1894 წლის თბილისის ცხოვრების სურათს. დაწვრილებით აგვიწერს ქალაქის კულტურულ-ეკონომიური ყოფის სხვადასხვა მხარეს. ყველგან თავს იჩენს ავტორის მოკრძალება და პატივისცემა სხვა ქვეყნისადმი, უცხო ხალხისადმი.

მაჯდ-ოს-სალტანე არსად ავლენს თავის ნაციონალურ, განსაკუთრებით კი კლასობრივ მიკრომოდებულობას, თუმცაღა ყველაფერს მაინც იმ კლასის თვალთ უყურებს, რომელსაც ეკუთვნის. ამა თუ იმ ფაქტისა თუ მოვლენის შეფასებისას მოგზაური შედარებით მეთოდს მიმართავს. კრიტერიუმი მისთვის მისივე ქვეყანაა. ცხადია, რიგ შემთხვევაში ეს შეფასება ობიექტური ვერ იქნება. იმ დროისათვის ეკონომიურად ჩამორჩენილ ირანიდან ჩამოსულ მოგზაურს კავკასიაში და კერძოდ, საქართველოში ბევრი რამ აოცებს. ხშირად იგი ვერც მალავს საქართველოს თანამედროვე მიღწევებით გამოწვეულ აღტაცებას.

მოგვითხრობს მაჯდ-ოს-სალტანე სადად, გულუბრყვილოდ და მარტივად. ხელნაწერში აქა-იქ გვხვდება გეოგრაფიული უზუსტობანი, მაგრამ რადგან ისინი ავტორისეულია ჩვენ მას ვტოვებთ უცვლელად.

5

მკითხველის ყურადღებას აღარ შევაჩერებთ ამ „აღწერის“ დაწვრილებით განხილვაზე, ვინაიდან არსებობს მაჯდ-ოს-სალტანესა და მისი შრომების შესახებ სპეციალური წერილი, რომელიც გამოუქვეყნებელი დარჩა აწ განსვენებულ დოცენტ ვლ. ფუთურიძეს. ვსარგებლობთ შემთხვევით და ქვემოთ ვბეჭდავთ ამ წერილს.

მ. მამაცაშვილი

მაჯდ-ოს-სალტანე და მისი შრომები

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტს აქვს სპარსული ხელნაწერი წიგნების მნიშვნელოვანი კოლექცია, რომლის საფუძველს შეადგენს მაჯდ-ოს-სალტანეს მიერ შეკრებილი ხელნაწერები. მაჯდ-ოს-სალტანეს კოლექცია ფრიად საყურადღებო ერთეულებს შეიცავს. აქ ჩვენ ვხვდებით ძველი განმარტებითი ლექსიკონების, ე. წ. ფარჰანგების მშვენიერ ცალეებს (ჯაჰანგირის და სხვ.), საექიმო წიგნებს, საისტორიო ნაწარმოებებს (ისქანდერ მუნშის, ვასაფის, მოჰამედ თაჰერის და სხვ), ცნობილი პოეტების ჰაფეზის, საადის და სხვათა დივანებს. ერთი სიტყვით, ეს კოლექცია წარმოადგენს განათლებული ირანელის კულტურული ინტერესების სურათს.

მაჯდ-ოს-სალტანეს კოლექციაში მოიპოვება თვით მისი მფლობელის და შემკრების ნაწარმოებნი, რომელნიც ახასიათებენ მათ ავტორს, როგორც პროგრესულად მოაზროვნე ირანელს.

ხელნაწერთა ინსტიტუტშია დაცული მაჯდ-ოს-სალტანეს შრომა „ონმალეთის აგრესიის ისტორია“. „წიგნის დაწერის მიზეზის“ შემდეგ ავტორი მოგვითხრობს თავის თავზეც და ამბობს, რომ მის შესახებ ცალკე ისტორიის დაწერა შეიძლება იმდენი რამ უნახავს და გადახდენია თავს. აქვე განაგრძობს ავტორი, რომ 1903 წელს მან მთელი თავისი ოჯახი ურმიიდან თბილისში გადმოიყვანა და იქ დასახლდა. ამის მთავარი მიზეზი ყოფილა ის, რომ „ჩვენს ქვეყანაში ამჟამად სრულებით არ არსებობს, როგორც ეს ყველასათვის ცნობილია, აღზრდა-განათლების მიღების პირობები“. თბილისში გადმოსვლისთანავე მაჯდ-ოს-სალტანეს გადაუწყვეტია დასტოვოს სამხედრო სამსახური. იცხოვროს თბილისში მყუდროდ, განმარტოებით და შვილების აღზრდას მოანდომოს თავისი დრო, ვინაიდან ავადმყოფობაც აწუხებდა და თან სამხედრო უფროსებთანაც ვერ იყო შეწყობილი. მაგრამ უფროსები არ მოშვებინა და იძულებული გამხდარა დაბრუნებულიყო სახელმწიფო სამსახურში. 1924 წელს (1906–1907) სამჯერ მოსვლია

დეკემბით ბრძანება დაბრუნების შესახებ და სამივეჯერ ხოი-სალამასის და ურმიის ჯარების სარდლად დაუნიშნავთ. ეს ის დრო იყო, როცა რევოლუცია მძვინვარებდა და მთელს ირანში ენჯუმენები არსდებოდა, ზოგან დემოკრატიულ-რევოლუციონური, ზოგან რეაქციონული. ენჯუმენის თავმჯდომარედ მოსახლეობას ერთხმად აურჩევია მაჯდ-ოს-სალტანე, მაგრამ მას მიზანშეწონილად არ მიუჩნევია წინანდელ დეპუტატთა შეცვლა, მეჯლისში წასვლაზე უარი უთქვამს, ხოლო ხალხს შეპირებია – ველაიეთის საქმეებს მივხედავო.

ცალკე თავრიზის ენჯუმენიდან მოუთხოვიათ იგი დეკემბით, რათა სახელმწიფო ლაშქრის უფროსად დაენიშნათ, მაგრამ მოსახლეობამ აქაც იძალა და არ გაუშვეს.

ნაშრომში მოცემულია რევოლუციის სურათებიც. აღწერილია ბრძოლა რევოლუციის მომხრეებისა რეაქციონერებთან. ნაწილი ამ

ცნობებისა გაზეთ „ფერიად“-იდან არის ამოღებული. ავტორს აღწერილი აქვს აგრეთვე ქურთი ტომების მიერ ურმიის სანახების დარბევა. ცალკე თავები აქვს დათმობილი შეიხ აბდულას მანე მოღვაწეობის აღწერას ურმიაში, აგრეთვე აბდუ ყადერის მიერ სოფლებისა და ქალაქების დარბევის ამბებს. აღწერილი სამხედრო მოქმედება ხელნაწერში ჩაკერებულია შემდგომ და შესრულებულია სხვა ხელით (საკმაოდ განსხვავებული, გაურკვეველი შექასთეთი). ეს ფურცლები ყოფილა მაჯდ-ოს-სალტანეს ავტოგრაფი, შავები, რომლიდანაც არის შემდეგ გადაწერილი ეს ტექსტი. რა მიზნით იყო ჩაკერებული ტექსტში ეს ფურცლები, გაუგებარია.

ხელნაწერის 130-ე გვერდიდან იწყება თავით „ოსმალეთის აგრესია“ ირანის წინააღმდეგ, მიუხედავად იმისა, რომ ამ ნაკვეთს სხვა სათაური აქვს. ეს ნაწილი იწყება თურქების მცირე აზიაში მოსვლისა და დასახლების ამბების აღწერით. ავტორი აქ დაწვრილებით აგვიწერს ომს ჩილდირანთან, ყიზილბაშების დამარცხების მიზეზს.

ამის შემდეგ მოდის ისტორიული თხრობა ოსმალეთსა და ირანს შორის მომხდარი მრავალწლოვანი ომების შესახებ. წყაროდ ამ თხრობისათვის ავტორს გამოუყენებია ისეთი ცნობილი საისტორიო შრომა, როგორცაა ისქანდერ მუნშის თხზულება, საიდანაც მაჯდ-ოს-სალტანეს მთელი თავები აქვს გადმოწერილი.

მაჯდ-ოს-სალტანეს ამ ნაშრომის პირველ ნაწილს უდავოდ გარკვეული მნიშვნელობა აქვს, როგორც ერთ-ერთ წყაროს ირანის რევოლუციის ისტორიისათვის. არ უნდა დავივიწყოთ ის მომენტი, რომ ავტორი პრივილეგირებულ კლასს ეკუთვნის და არ შეიძლება თავიდან ბოლომდე რევოლუციურ პოზიციებზე იდგეს, მაგრამ, როგორც ირა-

8

ნის რევოლუციის ამბების უშუალო მონაწილეს, მას შეუძლია ბევრი საინტერესო და მნიშვნელოვანი ცნობა მოგვაწოდოს ამ ამბების შესახებ.

ავტორს თავის წიგნში მოაქვს თანამედროვე პრესის, კერძოდ გაზეთ „ფერიად“-ის ცნობები, მოაქვს აგრეთვე დეპეშები, რომლებიც მან მიიღო, ან რომელიც გამოქვეყნდა მაშინ პრესაში სხვადასხვა ისტორიული ამბის გამო. ყველაფერი ეს მეტად საინტერესოა და მნიშვნელოვანი, მაგრამ საჭიროებს შემოწმებას და კრიტიკულ მიდგომას.

რაც შეეხება წიგნის მეორე ნაწილს, რომელშიც ირან-ოსმალეთის ამბებია აღწერილი, მას არ აქვს მნიშვნელობა, რადგანაც გადმოწერილია ისქანდერ მუნშის „თარიხე ალემ არადან“ და ახალს არას შეიცავს.

მაჯდ-ოს-სალტანეს ამავე კოლექციაში დაცულია ერთი ხელნაწერი, რომელიც წარმოადგენს თბილისის აღწერას. ენით, მიზანდასახულებით და სულისკვეთებით ეს ნაწარმოები ახალ სპარსულ ლიტერატურას მიეკუთვნება. ის შეიცავს XIX საუკუნის ბოლო წლების თბილისის აღწერილობას, როგორცაა ეჩვენებოდა იგი ევროპულ განათლებას ნაზიარებ ირანელს.

ხელნაწერი (174) გადაწერილია მაღალი ხარისხის ევროპულ ქალაქში მომსახილო კალიგრაფიული ნასთალიკით. ტექსტი ჩასმულია ორი წითელი ხაზისაგან შემდგარ ჩარჩოში. ყდა ევროპულია, მუყაოსი.

ხელნაწერის პირველი და მეორე გვერდის ტექსტი რამდენადმე დაზიანებულია იმის გამო, რომ ფურცლები შეწებებულია და ნაწერი აშლილია. წიგნს არა აქვს არავითარი შესავალი. საინტერესო ისაა, რომ არც ბისმილა არა აქვს. ტექსტი იწყება პირველ გვერდზე ძალიან მსხვილი ნასთალიკით გამოყვანილი თარიღით: 11 თვის 4, 1312 წელი (1894 წლის, დეკემბრის 3 რიცხვი).

წიგნის პირველ ნაწილში მოკლედ არის ჩამოთვლილი კავკასიის ადმინისტრაციული ნაწილები და მათი ცენტრები; აღნიშნულია მისი მოსახლეობის მრავალფეროვნება, დახასიათებულია თბილისი, როგორც რუსეთის აზიური ნაწილის უპირველესი ქალაქი. მოკლედ არის აღწერილი კავკასიის სხვა ნაწილებიც, ხოლო წიგნის უდიდესი ნაწილი თბილისის დაწვრილებით აღწერას ეთმობა.

ავტორი აგვიწერს თბილისის მთავარ ქუჩებს, მაღაზიებს, თეატრებს, კლუბებს, ქალაქის ტრანსპორტს – ტრამვაისა და ეტლებს. განსაკუთრებული შთაბეჭდილება მოუხდენია მასზე მუზეუმებს, რომელთა შესახებ დაწვრილებით მოუთხრობს მკითხველს. აღწერილი აქვს აგრეთვე რუსის ჯარი და სამხედრო ადათ-წესები. ავტორს არც

9

ჯანმრთელობის დაცვის საქმე გამორჩენია მხედველობიდან და გვიამბობს თბილისის ექიმებისა და აფთიაქების შესახებ. მას დაუთვალერებია სასოფლო-სამეურნეო იარაღისა და მანქანების გამოყენა.

თბილისის სხვადასხვა კუთხის აღწერის დროს მუშტაიდის შესახებ ის განუმარტავს მკითხველს, რომ განსვენებულ ალა მირ იუსუფის შვილს, ალა მირ ფეთაჰს რუსეთ-ირანის ომის დროს თავრიზის რუსებისათვის გადაცემის საქმეში მიუღია მონაწილეობა, დაზავების შემდეგ შერცხვენია თავისი მოღვაწეობისა, გაჰყოლია რუსებს და დასახლებულა თბილისის იმ ბაღში, რომელიც აქამდე ატარებს მის სახელს.

საინტერესოა აგრეთვე ცნობა მთაწმინდის კალთაზე შეიხ სანანის აკლდამის შესახებ. ჩანს, XIX საუკუნის დამლევს ცოცხალი ყოფილა ისევ ლეგენდა, რომელიც შეიხ სანანის სახელს უკავშირებს მამა დავით გარეჯელს.

თავის აღწერილობაში მაჯდ-ოს-სალტანეს შეუტანია ყველაფერი, რასაც გაუკვირვებია იგი თბილისში. ავტორი გაკვირვებულია ტელეფონებითაც. არც ველოსიპედის სარგებლობაზე დავიწყნია ორიოდე სიტყვის თქმა და არც ფაბრიკებზე, „რომლებიც ირანს აწვდიან თვის ნაწარმს“.

მაჯდ-ოს-სალტანე სამხედრო პირი იყო და, ბუნებრივია, მას საგანგებოდ, დაინტერესებდა რუსეთის ჯარი მისი სიტყვით თბილისში 20 ათასამდეა ქვეითი ცხენოსანი ჯარი და არტილერია ის დაწვრილებით გვიამბობს სამხედრო კანონებისა, სამხედრო პატივის, დუელის და სხვა სამხედრო ზნეთა შესახებ.

რასაკვირველია, თბილისის განთქმული აბანოებიც აქვს დაწვრილებით აღწერილი, იგი მოგვითხრობს მათი მოწყობილობის შესახებ, აღნუსხავს ნომრების რიცხვსა და ფასს.

ასეთია-თბილისის აღწერილობა ამ ნაშრომის მიხედვით. ხელნაწერის დასასრულს წვრილად მიწერილია, რომ წიგნი გადასწერა სეი-

ფულ-ლაჰმა 1312 წელს (1895), ზულ-ჰაჯჯას თვის 13-ს მაღალხარის-
ხოვანი ამირთა ამირის სამსამ ნეზამის (ე. ი. იმავე მაჯდ-ოს-სალტანეს)
ბრძანებითო.

მართალია თბილისის XIX საუკუნის ისტორიისათვის ბევრი სხვა
მასალა და-წყაროც მოგვეპოვება, მაგრამ მაჯდ-ოს-სალტანეს ამ აღ-
წერილობაშიც შეიძლება ისეთი საინტერესო და ახალი რამე ჰპოვოს
თბილისის ისტორიკოსმა, რაც სხვა წყაროებში არ მოიპოვება.

ამას გარდა ეს ნაშრომი საინტერესოა, იმიტაც, რომ, როგორც ზე-
ვით უკვე შევნიშნეთ მოკლედ, ის წარმოადგენს ევრიპის ცივილიზა-

10

ციას ნაზიარებ ირანელის შეხედულებას თანამედროვე ევროპულ ქა-
ლაქზე. ამ მხრივაც ეს ძეგლი უთუოდ ირანის კულტურის ისტორი-
ისათვისაც არის საინტერესო.

დაწერილია წიგნი მარტივი ენით და თავისუფლად იკითხება. ავ-
ტორის ლექსიკა გამდიდრებულია ფრანგულიდან და რუსულიდან შე-
მოტანილი ახალი ტერმინებით და გამოთქმებით, საყურადღებოა, რომ
ავტორი ხმარობს სასვენ ნიშნებს (რომლებიც, საზოგადოდ არაა და-
მახასიათებელი სპარსული ტექსტებისათვის), სტრიქონებს ქვეშ ჩა-
მოაქვს შენიშვნები, რომლებიც უფრო წვრილადაა დაწერილი, ვიდრე
ძირითადი ტექსტი, ერთი სიტყვით, გარეგნულადაც ევროპულ იერს
აძლევს თავის ნაშრომს.

ქალაქ თბილისის აღწერა

1894 წლის 4 აგვისტოს ჰაერის გამოცვლის მიზნით მთავრობის ნებართვის მიღების შემდეგ კურთხეულ კავკასიაში დავაპირეთ გამგზავრება. მოგზაურობა დავიწყეთ ურმიიდან¹ და ვიდრე ძლევამოსილი ირანის ჯულფის გასასვლელს² მივადგებოდით, გზაში ხუთი ღამე დაეყავით. მხოლოდ მეექვსე დღეს მივაღწიეთ აღნიშნულ ადგილს. მგზავრობისას გავიარეთ რამდენიმე დასახლებული პუნქტი, რომელთა სახელებს აქვე ვურთავ: ასკარაბადი³, ურმიის სააგარაკო სოფელი – 3 ფარსანგი; ყარაბადი⁴, ყარაბაღლარის ცენტრი – 6 ფარსანგი; ციხე სარაზ დეჰათ სალამასი⁵ – 4 ფარსანგი; დიზე-დიზ⁶, ხოის მხარის სოფელი – 4 ფარსანგი; ივავალაი⁷, ხოის მარაქანი – 5 ფარსანგი; ჯულფის გასასვლელი, ირანის ჯულფა – 8 ფარსანგი.

ამ პუნქტებში ხშირია შემთხვევა გზის დარბევისა და მგზავრების გამარცხისა. ქურდობა ხდება უმეტესად ივავალისა და ჯულფის გასასვლელს შორის – ამ გზაზე ყველაზე მეტი ყაჩაღი და ავაზაკი. ხანდახან მაქუს⁸ მკვიდრნიც გაერევინ ხოლმე ამათში.

ორშაბათ დღეს, 11 აგვისტოს დიდი პატივით გაგვიყვანეს ბორნით მდინარე არაქსზე⁹, რომელსაც რუსის მოხელენი დიდის გულმოდგინებით იცავენ. მდინარეზე გადასვლის შემდეგ ფოსტის შენობას მივაშურეთ. აქაური ფოსტის მთელ ავლადიდებას რამდენიმე დაგვილი და დასუფთავებული ოთახი შეადგენდა. თითოეულ ფოსტას 10–40 ცხენი ჰყავდა და სხვადასხვა სახეობის ტრანსპორტს განაგებდა: ოთხთვალა ეტლი, მარხილი, ფორანი; ესენი ამანათების გადასაზიდად და საკუთრივ მგზავრების გადასაყვან-გადმოსაყვანად იყო განკუთვნილი. მარხილსა და ფორანს არ აქირავებდნენ, დანარჩენი ტრანსპორტი კი ქირავდებოდა შემდეგი საფასურით: ყოველი ერთი ვერსი ღირდა სამი კაპიკი (რუსული 7 ვერსი ირანულ ერთ ფარსახს უდრის).

მზის ჩასვლამდე სამი საათი იყო დარჩენილი, რომ იმავე დღეს არაქსის ნაპირისაკენ გავწიეთ – აქამდე 50 ვერსია, ხოლო აქედან ნახიჩევანამდე¹⁰ – 25. ღამის პირველ საათზე ჩავედით ნახიჩევანში. აქ გავათენეთ. მეორე დილას მზის ამოსვლისთანავე გავუდექით გზას.

13

უზუნდუზამდე¹¹ – 21 ვერსია, აქედან ყურაყამდე¹² – ორი. ყურაყიდან ნურაშინამდე¹³ – 10 და ნურაშინიდან სადარაქამდე¹⁴ – 22; სადარაქიდან დუჰლუმდე¹⁵ კი 18 ვერსი. ოთხშაბათს ღამის 2 საათზე როგორც იქნა მივაღწიეთ დუჰლუმდე. ღვთის მადლით, გადავურჩით გზის ხიფათს. იმ დღეს 83 ვერსი (გზის ნახევარი) გაგვივლია. ღამე აქ გავატარეთ და გამთენიისას დავიძარით. დულუდან 90 ვერსი გზა იყო გასასვლელი. მზე ოდნავ ამოწვერილი იყო ყამარლუს¹⁶ ფოსტას რომ მივადექით. აქედან ილა ჰამზალუმდე¹⁷ 30 ვერსია, ხოლო ერეენამდე – 12. შეუჩერებლივ განვაგრძეთ გზა. ელარამდე¹⁸ – 15 ვერსი

იყო გასავლელი, აქედან ფანდალამდე¹⁹ – სრული 20. ღამის სამი საათი იყო, ადგილს რომ მივალწიეთ, დავისვენეთ; მთელი ღამის განმავლობაში მშვიდად გვეძინა. იმ დღეს თურმე 79 ვერსი გაგვევლო. ამოვიდა თუ არა მზე ფანდალიდან უხტისაკენ²⁰ გავწიეთ (აქამდე 12 ვერსია). უხტიდან ელენოვკამდე²¹ – 16 ვერსია, ხოლო სიმონოვკამდე²² – 21. სიმონოვკიდან დილიჯანამდე²³ – 18. ღამის პირველ საათზე დილიჯანს ჩავედით. გავჩერდით სასტუმროში. გავათენეთ იქ და აზანის²⁴ დროს, დილითვე გავუდექით გზას თარსეჯაისაკენ²⁵. დილიჯანიდან თარსეჯაიმდე 15 ვერსია, თარსეჯაიდან ქარავანსარაიმდე²⁶ – 18, ქარავანსარაიდან უზუნთალამდე²⁷ 18-ია; უზუნთალადან აღსტაფამდე²⁸ – 22. აქ უკვე რკინიგზის ხაზი იწყება. მზის ჩასვლამდე 4 საათი იყო, რკინიგზას რომ მივადექით. პირველი კლასის ბილეთი ავიღეთ. ჩავსხედით თუ არა მაშინვე დაიდრა მატარებელი. ცოტახანსაც არ გაუვლია, რომ სადგურ ბევილში²⁹ აღმოვჩნდით. მატარებელი მცირე ხანს შეჩერდა და სწრაფად განაგრძო სვლა. ახლა სადგურ სალუყალას³⁰ ჩავედით. 10 წუთის შეჩერების შემდეგ კვლავ გზას გავუდექით. ცოტახანში სავეჯაბალას³¹ მივალწიეთ. აქედან ბევიქ ყაისში³² ჩავედით. მზის ჩასვლისას უკვე ნოყრე ბაზაში³³ ვიყავით. გავიარეთ ნავთლუხი და გამოჩნდა თბილისის ჩირადნები. რაც უფრო ვუახლოვდებოდით უფრო მატულობდა და ბოლოს ისე გამრავლდა, რომ ასე იტყოდით ჩირადნებს შუა გაუკეთებიათ გასასვლელიო. ღამის, პირველი საათი იყო თბილისში რომ ჩამოვედით.

* * *

ჩამოვედით თბილისში პარასკევ დღეს, 16 აგვისტოს. გავჩერდით სასტუმრო „როსიაში“³⁴, ქალაქის დიდი ბულვარის³⁵* ახლოს რომ მდებარეობს. მე ჩემმა ძველმა ავადმყოფობამ გამიხსენა და თბილისში ყველაზე ცნობილ ექიმთან – ოსმანოვთან წავედი მიღებაზე. პიატი

* ბულვარი ფრანგულად ხეივანს, დიდ ქუჩას ნიშნავს.

14

გორსკში წასვლაზე ვეთათბირე, მაგრამ ექიმმა არ მიიჩნია საჭიროდ იქ გამგზავრება და თვითონ ითავა ჩემი განკურნვა. ასე აღმითქვა – ერთ თვეში სავსებით გაგანთავისუფლებ შენი სენისაგანო. მთელი 50 დღე ვცხოვრობდი თბილისში. ღვთის მადლით, 40 დღეში ყველაფერმა გამიარა და სავსებით მოვრჩი. დარჩენილი დღეები მოგზაურობასა და ცოდნის გამდიდრებას მოვანდომე, სამი დღე სასტუმრო „როსიაში“ ვიყავი, შემდეგ „ვერსალში“³⁶ გადავედი ვორონცოვის* ძეგლის³⁷ პირდაპირ რომაა. რაც ამ ორმოცდაათი დღის განმავლობაში მოვიხილე ამას უკლებლივ მოგახსენებთ,

* * *

კავკასია რუსეთის აზიური ნაწილის შემადგენლობაში შედის. ეს ნაწილი მოთავსებულია შავი ზღვისა და ხაზართა ზღვის³⁸ შორის. ჩრდილოეთით კავკასიას ესაზღვრება რუსეთის ევროპული ნაწილი, აღმოსავლეთით ხაზართა ზღვა, სამხრეთით – მღვამოსილი ირანი, რომლისგანაც მას ჰყოფს მდინარე არაქსი; დასავლეთით ანატოლია** და

შავი ზღვა. ჩრდილოეთის საზღვარი მთლიანად მოცულია კავკასიის ქედის უმაღლესი მთებით. ამ მთების სიმაღლე გეოგრაფიულ რუკებზე 400-დან 600 ზარემდეა³⁹ აღნიშნული. მათ კალთებზე მუდმივი თოვლი და ყინული დევს. ჩრდილოეთ ნაწილში წელიწადის ყოველ დროს ცივა. სამხრეთი ვაკეა, მთლიანად დაბლობი: ჰავა ზომიერია. აქ ხარობს ისეთი მცენარეები, რომლებიც მხოლოდ ზომიერ ჰავაში იზრდება. ცნობილი მთა – არარატი (ნოეს წინანდელი სამყოფი) ირანის საზღვარია, ახლა მას იცნობენ აგრიდალის⁴⁰ სახელით. ყველაზე მნიშვნელოვანი მდინარეა ამ მხარეში ყურ (მტკვარი), რომელიც არაქსთან შეერთების შემდეგ ხაზართა ზღვაში ჩაედინება. მცხოვრებთა რაოდენობა 7 მილიონამდეა აღნუსხული რუსეთის მოსახლეობის სტატისტიკური აღწერის დავთრებში კავკასიის ეს ნაწილი ამჟამად რამდენიმე გუბერნიადაა დაყოფილი. ამ გუბერნიათაგან პირველია საქართველო⁴¹, საგუბერნიო რეზიდენცია ქალაქი თბილისია, რომლის მოსახლეობის რაოდენობაა 250 ათასი კაცი. ეს ქალაქი წარმოადგენს მთე-

* ვორონცოვი გვარია ცნობილი რუსი მთავარსარდლისა. ოსმალთა წინააღმდეგ ბრძოლაში მან დაიკვა კავკასიის საზღვრები და დიდი გამარჯვებაც მოიპოვა. ეს ძეგლი მისი ხსოვნის საპატივცემულოდაა აღმართული თბილისში.

** ოსმალეთის აზიურ ნაწილს ანატოლიას უწოდებენ. ანატოლია ბერძნულ ენაზე ნიშნავს აღმოსავლეთს. იგი მართლაც საბერძნეთის აღმოსავლეთით მდებარეობს და ამიტომ ეწოდა ეს სახელიც. დღესაც ამ ბერძნული სახელითაა ცნობილი და მდებარეობს მცირე აზიაში.

ლი კავკასიის საგუბერნიო ცენტრს. რკინიგზა, რომელიც ბათუმიდან ბაქომდეა გადაჭიმული გადის თბილისზე.

მეორეა იმერეთის გუბერნია. საგუბერნიო რეზიდენცია ქუთაისი. საპორტო ქალაქი ფოთიც ამ გუბერნიაში შედის.

მესამე აფხაზეთია, რომლის საგუბერნიო რეზიდენცია სოხუმ-ყალა⁴² მდებარეობს შავი ზღვის სანაპიროზე.

მეოთხე არის შირვანი⁴³, სარეზიდენციო ქალაქი – ბაქო. შაქი⁴⁴ და შემახა⁴⁵ ამ გუბერნიის ცნობილი ქალაქებია.

მეხუთე რუსეთის სომხეთია, რომლის ცენტრია ქალაქი ერევანი. განჯა, ნახიჩევანი, აღსტაფა და ქამრი⁴⁶ ამ გუბერნიის ცნობილი ქალაქებია. ამ გუბერნიებს გარდა ოსმალეთისა, და რუსეთის უკანასკნელი ომის შედეგად ბერლინში ჩატარებული კონგრესის⁴⁷ გადაწყვეტილებით ოსმალეთის აზიური ნაწილის მიწების გარკვეული რაოდენობა რუსეთს დარჩა. ასე მაგალითად, ცნობილი ქალაქები: ბათუმი, არდაჰანი⁴⁸ და ყარსი⁴⁹, ეს მხარე დღეს კავკასიაში შემოდის.

მოსახლეობის შემადგენლობა კავკასიაში ძალზე ჭრელია. ამ სხვადასხვა წარმომავლობის ხალხში ყველაზე ღირსშესანიშნავია ქართველობა, რომელიც ლამაზი და სწორნაკვთიანი ტანის მქონე ხალხად არის ცნობილი. რიგით მეორეა სომხობა, რომელიც უმთავრესად ვაჭრობას მისდევს. ლეკები ძალიან მამაცები არიან და ძალზე მომრავლებულიც ამ ქვეყანაში. ამათ გარდა აქ ცხოვრობენ თათრები, თურქები, სპარსელები, აფხაზები, ჩერქეზები, ჩეჩნები. თბილისი, მართალია, რუსეთის ევროპული ნაწილის ქალაქებთან შედარებით დიდი მნიშვნელობის მქონე ქალაქი არ არის, მაგრამ მაინც აზიური ნაწილის პირველ

ქალაქად ითვლება და კავკასიის მთელი გუბერნიების ცენტრს წარმოადგენს. ის თავიდანვე საქართველოს მეფეთა რეზიდენცია იყო. ქალაქის ადგილობრივი მოსახლეობა ძირითადად ქართველებია. სეფიანთა სულთნების ხელშეკრულების თანახმად თბილისში მუსლიმანებისა და შიიტების გარკვეული რაოდენობა დასახლდა. მას შემდეგ რაც საქართველოს რუსეთი დაეპატრონა თბილისში რუსებიც მომრავლდნენ. ამჟამად აქ მცხოვრები სომხები, რუსები და გერმანელები ქალაქის ადგილობრივ მოსახლეობას ჭარბობენ უკვე. ევროპელების გარდა აქ სხვადასხვა ჯურის ხალხებსაც შევხვდებით, როგორც არიან: პოლონელები, კაზაკები, ჩერქეზები და მალაქნები⁵⁰.

თბილისიდან პეტერბურგამდე ორიათას ხუთასოთხმოცი ვერსია. მათ შორის ბევრი ქალაქი და დასახლებული პუნქტია: ვლადიკავკაზი⁵¹; შემდეგ მოდის ქალაქი გეორგიევსკი⁵², ალექსანდროვსკი⁵³ და ასტროპოლი⁵⁴. აქედან ჩრდილო-აღმოსავლეთით გზა მიდის ნოვოჩერკასკი-

16

საკენ და ჩრდილოეთით – ქალაქ ვლადიმირსკენ. შემდეგ არის ძველი სატახტო ქალაქი მოსკოვი. მოსკოვიდან პეტერბურგამდე გზა მიდის ჩრდილო დასავლეთით. ამას გარდა სხვა გზებიც აქვს.

* * *

ქალაქ თბილისი გაშენებულია მდინარე ყურის (მტკვრის) ორივე ნაპირზე. ეს მდინარე ქალაქის შუაგულში მოედინება. თბილისი მოგრძო ფორმისაა და ერთი კიდიდან მეორემდე დაახლოებით ირანული ერთი ფარსანგი⁵⁵ სიგრძისა. შუა ქალაქში რამდენიმე ბულვარია, სადაც მდებარეობს სახელმწიფო დაწესებულებათა უმრავლესობა, სამხედრო მუზეუმი⁵⁶, ქალაქის მუზეუმი, სასტუმროები, მაღალი ეკლესიები, თეატრები, ცირკი, სპეციალური და სამხედრო მაღაზიები და კლუბი. მაღაზიები და შენობების უმრავლესობა ბულვარზე განათებულია ლამპიონებით. ქალაქში გაყვანილია ტრამვაის ერთი მთავარი ხაზი. დიდი თეატრის შენობა დაიწყეს რამდენიმე წლის წინ და უკვე დიდებული სანახავია, თუმცა დამთავრებული ჯერაც არაა. ამ შენობის პროექტი რუსმა ინჟინერმა პარიზის ნაციონალური თეატრის პირიდან გადაიღო. მშენებლობის ხარჯები ქალაქის მმართველობამ გაიღო და ამიტომ მისი შემოსავალიც ქალაქის მმართველობას ეკუთვნის⁵⁷ (დაახლოებით ოთხი ქარვარია⁵⁸ ირანული ფულით). არწრუნის⁵⁹ სახელობის მცირე თეატრიც⁶⁰ ამ ბულვარზე მდებარეობს. თეატრის შენობა შარშან დაზიანებულია ხანძრის დროს, მაგრამ წელს შესანიშნავად აღუდგენიათ. ლამპიონები ქუჩებში გამუდმებით ანთია. ეს თეატრი უპირატესად ქართულ ენაზე დგამდა სპექტაკლებს. თეატრის წინ იყო ქარვასლა⁶¹, სადაც მოთავსებული იყო საუკეთესო მაღაზიები და სახელმწიფო ბანკი. აქვე მდებარეობდა სხვადასხვა მუსიკალურ ინსტრუმენტთა გასაყიდი დიდ-დიდი მაღაზიები. ამავე უბანში იყო ერთი მაღაზია, რომელიც მომსახურეობას უწევდა მოსახლეობას: აქაურ მოსამსახურე ქალებთან ხელშეკრულების დადება შეეძლო ყველას, ქალსა თუ ქალიშვილს, ვისაც სურდა ბინაზე მომსახურება. შეთანხმება გარკვეული წესით ხდებოდა. მსურველები თავის მისამართს უტოვებდნენ დაწესებულებას და დაწესებულება კი მათ უგზავ-

* არწრუნი გვარია ცნობილი სომეხი მეცნიერისა, რომელიც ცხოვრობს თბილისში. უმსახურია მრავალ მაღალ თანამდებობაზე; ევროპის სხვადასხვა სამეცნიერო დაწესებულებების საპატიო წევრია. დააარსა „მშაკი“, თვითონვეა მისი ხელმძღვანელი. განათლება ევროპაში მიუღია და ქარვასლაც მას ეკუთვნის.

2. მაჯდ-ოს-სალტანე.

როების მიხედვით. სამხედრო მუზეუმის უკან არის პატარა, ძალიან ლამაზი ბაღა, სადაც ეწყობა სახალხო გართობები. ბაღში ბევრი ნამძვი და საროა. შიგ შუაგულში ორი ეკლესიაა გაშენებული. ერთი ძველთაგანვე იდგა იქ, მეორე კი განსვენებული იმპერატორის⁶² კავკასიაში მოგზაურობამდე რამდენიმე წლით ადრე გაშენდა, ამ მეორე ეკლესიის აშენების ისტორია ასეთია: ნიჰილისტთა* ერთმა ჯგუფმა რკინიგზის ლიანდაგი აჰყარა. მათ თავისი ამოცანა შეასრულეს, თუმცა ლოკომოტივი რომ დაიდრა ადგილიდან და დაეჯახა მთავარ ვაგონებს, რამდენიმე შავი მუშა და იმპერატორის ამალის ზოგიერთი მგზავრი დაიღუპა. თვითონ იმპერატორს და მისი ოჯახის წევრებს არაფერი დაშავებიათ, ამ ფაქტის აღსანიშნავად იმპერატორმა ყოველ ქალაქში გააშენა ეკლესია მადლობის ნიშნად. ამ ბაღშიც ამასთან დაკავშირებით. ააგო ეს ეკლესია.

იმპერატორმა გერმანელი ასულებისათვის ტირის მაღაზია გახსნა აქ ბაღი სეირნობისა და თავშექცევისათვის იყო გაშენებული. ტირში გასართობად ისროდნენ. სასროლი ნიშნები ისე იყო განლაგებული, რომ მათ უკან თავსდებოდა ტკბილეულისაგან გამომერწილი სხვადასხვა ფორმის საგნები. სასროლი ვაზნების ფასი ასეთი იყო: 5 ცალი ერთი ირანული შაჰინ⁶³ ღირდა. ერთ გასროლას ერთი ვაზნა სჭირდებოდა. ბაღი მთელი დამე იყო განათებული და განუწყვეტლივ სეირნობდა ხალხი. ხეებს ქვეშ სკამებია განლაგებული, რათა ხალხმა მოისვენოს.

კავკასიის ნაციონალური მუზეუმი⁶⁴ მდებარეობს ქალაქის ცენტრში დიდ ბულვარზე. მუზეუმში კავკასიური წარმოშობის ნივთებს გარდა უხვადაა წარმოდგენილი ირანის სიძველენიც და ბევრი სხვა რამ. შენობა სამ სართულიანია. პირველ სართულზე მოთავსებულია სხვადასხვა წარმოშობის მინერალური ქვები: ოქრო, ვერცხლი, იშვიათი მეტალები, გრანიტის** მსგავსი ქვები, პორფირი, მარმარილო და მისთანანი; მათ შორის არის ორი უცნობი ქვა, რომელსაც მთვარის ვულკანებიდან*** ჩამოვარდნილად თვლიან. აქვეა გამოფენილი ზღვისა და ხმელეთის სხვადასხვა ჯურის ცხოველები და ფრინველები. ყველა ესენი ისეა ექსპონირებული, რომ ბუნებრივ მდგომარეობაში

* ნიჰილისტი ეწოდება რუსეთის თავისუფლებისათვის მებრძოლთა იმ ჯგუფს, რომელმაც დღევანდელი იმპერატორის ბაბუა მოკლა ხელყუმბარით. ეს ჯგუფი ახლაც არის რუსეთში. მათი წევრები შევიდნენ სოციალისტთა და ანარქისტთა რიგებში. ამ საზოგადოებების თავისუფლებისათვის ბრძოლის მიზნები და მეთოდები საგრძნობლად განსხვავდება ნიჰილისტთა მეთოდებისაგან.

**ღრანიტი პირველი ქვაა, რომელსაც ირანში პორფირს უწოდებენ.

მყოფ ცოცხალი ცხოველებისაგან ვერ განასხვავებს ადამიანი. ცხოველთა სახეობა, რომელიც მე იქ ვერ აღმოვაჩინე არის კროკოდლო* და ჰიპოპოტამი**, ფრინველთაგან კი – სამოთხის ფრინველი. გარდა აქ წარმოდგენილი, არსებული სახეობებისა, ცხოველებისა და ფრინველების მრავალრიცხოვანი ფიტულებისა, რომლებიც ძალზე ბუნებრივადაა გაკეთებული, ისე, რომ, სავსებით ცოცხალის შთაბეჭდილებას ტოვებენ, აქ არის აგრეთვე გამოფენილი ჩონჩხი ერთი უძველესი ცხოველისა, რომელიც ადამიანის გაჩენამდე არსებობდა დედამიწაზე. სიდიდით დაახლოებით სამი აქლემის ოდენაა. ფიქრობენ, რომ სპილოსა და მარტორქის მსგავსი, რაღაც ცხოველი უნდა იყოს. აქვეა გამოფენილი თითქმის ყველა სახეობის სურათების მთელი სერია: ყვითელი და შავი აფრიკის ტყის ბინადართა და წითელი ამერიკის, ავსტრალიის*** და მონღოლური წარმოშობის ცხოველებისა.

მეორე სართულზე ექსპონირებულია სხვადასხვა ხალხის ხელოვნების ძეგლები, ნივთები, ჩაცმულობანი და სახლის მოწყობილობა. ორ-სამ შემთხვევაში ჩემთვის გაუგებარი დარჩა ზოგიერთი საგნის დანიშნულება. ძველი საომარი იარაღები, საჭურველი და მუსიკალური ინსტრუმენტები უხვადაა წარმოდგენილი მათი უმრავლესობა

* კროკოდლო არის წყლის ცხოველი, რომელსაც ასე ეძახიან ზოგიერთ ენაზე. იგი სუფთა ცხოველია, ზოგჯერ ნიანგსაც ეძახიან. კროკოდლო დიდი ზომის გარეული ცხოველია და მრავლად იპოვება მდინარე ნილოსში, ჰინდუსტანის ხუანხეში და სამხრეთ აფრიკის ამაზონში, ამ მდინარეებში გვხვდება აგრეთვე დიდი ზომის სხვა გარეული ცხოველებიც.

** ჰიპოპოტამი დიდი ზომის წყლის ცხოველია, რომელსაც არაბები წყლის ცხენს უწოდებენ, თუმცა ცხენს სრულიად არა ჰგავს. მდინარე ნილოსში და აფრიკის მდინარეებსა და ზღვებში ბევრი იცის.

*** ავსტრალია ოკეანის ერთ-ერთი ცნობილი კუნძულის სახელია: დასაწყისში ველური მხარე იყო. სადაც მხეცები მძვინვარებდნენ, ახლა მთელი ავსტრალია ინგლისის კოლონიაა. ეს კუნძული მდებარეობს სამხრეთ აზიაში, მისი ტერიტორია 7 მილიონ 850 ათასი კვადრატული კილომეტრია – დაახლოებით ევროპის სამი მეოთხედი, ჩვენი წელთაღრიცხვით – 1012 წელს (ჰიჯრით 422) ერთმა მოგზაურმა სახელად ტასმანმა გემით მოგზაურობის დროს აღმოაჩინა ეს კუნძული. ევროპელებმა მალე გაიკაფეს გზა ავსტრალიაში. აქაური ძირითადი ნაწარმებია: ყავა, შაქრის ლერწამი, ბამბა და მისთანანი. მადნეულიდან მდიდარია: ოქროთი, ვერცხლით, ფოლადითა და რკინით. ამჟამად კუნძულის ძველი ცხოველებიდან უპეტესობა გადაშენებული და გადაგვარებულია. რაც გადარჩა ისიც მიუდგომელ მთების კალთებს შეეფარა და იქ დაისადგურა. ინგლისი ავსტრალიაში ექვს ტომს არჩევს. ცნობილი ქალაქია სიდნეი, სადაც არის ორას ორმოცდაათი ათასი მცხოვრები, სიდიდით მეორე ქალაქია, ნავთსადგური მელბურნი, რომელიც ცნობილი სავაჭრო ცენტრია და სამი ათას კაცს იტევს.

ირანული წარმოშობისა გებონებათ. ბევრი იყო აგრეთვე მოჰიქული ჭურჭელი, ძველი ირანული ნაკეთობანი. უმეტესი ნაწილი ამ ჭურჭლეულობისა რაფლე მოთალიკის* ნამუშევარს წააგავდა. ესაა ირანში ძალზე ცნობილი და გავრცელებული ხელობა ჭურჭლისა: მოჭიქვა,

მოჭედვა და ძველი ოქროსა და ვერცხლის მონახჭვა. უცხოელისათვის ამით არა მთავრდება მოგზაურობა ამ მუზეუმში.

მესამე სართულზე უხვადაა გამოფენილი მოხატული ფარდები, რომლებზედაც გამოსახულია განსვენებულ მეფეთა და მათ ნაცვალთა პორტრეტები. აქვეა საქართველოს მმართველის სურათიც. რუსეთთან წლების მანძილზე მოდავე ლეკთა შეიხის* ორლულიანი ზარბაზანი მოხვედრილა აქ. რამდენიმე ცალი ქვის ჭური ვნახე, რომელსაც ირანში ზარდუშტამდე მიცვალებულთა სამარხად იყენებდნენ. ჭურების ზედაპირზე ლურსმული წარწერები იკითხება, რომელიც შესრულებულია ძველი ირანულით. ჭურჭლის სხვადასხვა სახეობები თავმოყრილია მუზეუმის ერთ კუთხეში: ჩინური, ძველი ირანული, რუმის, ევროპული; ყველაფერი გულდასმით დავათვალიერე: იმათ გარდა, რაც აქ ჩამოვთვალე კიდევ ბევრი რამ ვნახე, მაგრამ ყველა ეს ნივთი რომ დავასახელო, მუზეუმის დავთრის მთლიანად გადმოწერა დამჭირდება. ამიტომ ამითი ვკმაყოფილდები.

თბილისის სახელმწიფო სამხედრო მუზეუმი

ეს მუზეუმი მდებარეობს დიდ ბულვარზე სახალხო ბაღის ბოლოში, შიგ ქალაქის ცენტრში. შენობა ერთსართულიანია. აქ შეგროვილია საომარი საჭურველი, თოფები და ყუმბარები, რომლებიც ჩაიგდო ხელთ რუსის ჯარმა მტრებთან წარმოებული ბრძოლების დროს. ეს იარაღები განსაკუთრებული რიგითაა განლაგებული და ერთმანეთთან ჯაჭვებითაა გადაბმული. თითოეულ თოფს თავზე გაკეთებული აქვს მოოქრული სახელმწიფო ნიშანი – არწივი. თოფების მეტწილს ოსმალეთის სახელმწიფო ნიშანი აზის. შუა მუზეუმში ჩამოკიდებულია ბატალური სცენებს ამსახველი სურათები, რომელთაც ქვეშ მიწერილი აქვთ მოკლე ანოტაციები. ესენი უმეტესად რუსის ჯარის სხვადასხვა ბრძოლების შესახებ მოგვითხრობენ. უხვადაა წარმოდგენილი სამხედრო დროშები, ოფიცერთა ხმლები და რიგითი ჯა-

* რაფლე მოთალიკი მოჭიქვის ძველი ხელობაა. ოქროთი ავარაყებენ ჭურჭელს და ამ გზით აძლევენ მას ფერს, ახლა ეს ხელობა დიდიხნის მივიწყებულია და ევროპის ხელოსნებს არ შეუძლიათ მისი აღდგენა.

** იგულისხმება შამილი (მ. მ.).

20

რისკაცების საომარი იარაღები, რომელთა უმრავლესობა ოსმალური წარმოშობისაა – თუმცადა ეს საკითხი ძველი დავის საგანია. უკანასკნელი ომის კვალი არა ჩანს ამ მუზეუმში. ირანული იარაღები ბევრი ვნახე. ამჯერად ამ მოკლე ცნობებით დავკმაყოფილდები.

ერთმანეთს მიწებებული ორი გოგონა და ჯუჯა ცოლ-ქმარი

მე თვითონ სულ რამდენიმე დღის ჩამოსული ვიყავი, როცა თბილისში ჯუჯა ცოლ-ქმარი და ერთმანეთს მიწებებული ორი გოგონა ჩამოიყვანეს*. განსაკუთრებული ინტერესით წავედი მათ სანახავად. კაცი სამ ჩარექს⁶⁵ არ აღემატებოდა, ცოლი კი დაახლოებით ორი თითით მაღალი ჩანდა მასზე. ორივე ყრუ იყო. ქალი 27 წლისა ჩანდა, კა-

ცი – 37. წარმოშობით ცოლი მდაბიოთაგან იყო, ხოლო ქმარი კეთილ-შობილთა გვარისა. მიუხედავად პატარა ტანისა ორივე ძალიან გონიერი, ჭკვიანი და ფულისმოყვარულნი არიან. ერთი პირობა ბავშვები შესძენიათ; რამდენიმე დღის შემდეგ ისინი დახოცილან. ჯუჯა ცოლქმარი პატარა ეტლით პონის ჯიშის ცხენებით სეირნობდა ქუჩაში. მთელი სეირნობის ცერემონიალი და ეს ეტლი ძალიან თავშესაქცევი სანახავი იყო. ეს ორი გოგონა ინდოეთში იყიდეს. დაიბადნენ თუ არა ბავშვები მამას გადაუწყვეტია მათი მოკვლა. მთავრობამ რომ შეუტყო განზრახვა, წინააღმდეგობა გაუწია. რამდენიმე ხნის შემდეგ მშობლებმა დიდ ფასში მიჰყიდეს ამ დაწესებულებას*. ბავშვები ერთმანეთს გვერდებით არიან შეწყებულლები. როცა ერთი ღებულობს საკვებს, მეორეც ნაყრდება. ისე ჰგვანან ერთმანეთს, რომ ერთმანეთში გამორჩევა მათი შეუძლებელია. მოძრაობისას ერთმანეთს კისერზე შემოაჭდობენ ხოლმე ხელს. ყოველთვის ერთნაირი სურვილები აქვთ. თუ ერთი მოსურვებს რაიმეს, იმწამსვე მეორეც აჰყვება. ერთად შივდებათ და ერთადვე ნაყრებიან. ერთი თუ უქეიფოდაა, მეორეც ავად ხდება. ძილი და ღვიძილიც შეთანხმებული აქვთ. მამინ ჩამოვარდება უთანხმოება თუ ერთს აძლევენ რაიმეს და მეორეს არა. ესა ხდება ერთ-ერთი მათგანის წუხილისა და ცუდად ყოფნის მიზეზი. ჯერ 8 წლისაც არ არიან და მიუხედავად მცირეწლოვანებისა შესანიშნავად იციან გერმანული, ინგლისური და ფრანგული ენები. მათი დედ-მამადა ახლა ინდოეთში ცხოვრობს.

* იგულისხმება სიამელი ტყუპები (მ. მ.).

** იგულისხმება ცირკი (მ. 8.).

* * *

ორი წელი იქნება, რაც თბილისში მცხოვრებთა კომუნიკაციის გაადვილების მიზნით აშენდა ტელეფონის სააგენტო. ეს სააგენტო დიდი შენობის მესამე სართულზე მდებარეობს. მთელი ქალაქის სატელეფონო ხაზები ამ ცენტრშია თავმოყრილი. სახელმწიფო დაწესებულებები, სხვადასხვა პუნქტები, მაღაზიები, სასტუმროები და აბანოები დაქსელილია სატელეფონო ხაზებით. თითოეული აბონენტი ამ მომსახურებისათვის იხდის ყოველწლიურად 85 მანეთს. აპარატს დაიდგამენ ბინაზე და შეუძლიათ წასასვლელი გზის სიშორე მისი საშუალებით შეამოკლონ და ამგვარად ბინიდანვე მოაგვაროს საქმეთა უმრავლესობა. დავუშვათ, რომ რაიმე გადაუდებელი, სასწრაფო საქმე აქვს კაცს მოსაგვარებელი ანდა სამმართველოში მოსახსენებელი – ტელეფონის საშუალებით დაუყოვნებლივ დაუკავშირდება. ხშირად როცა ტელეგრაფია აუცილებელი, ტელეფონის საშუალებით ლაპარაკობს ადამიანი ტელეგრაფში. – და ისეთი შთაბეჭდილება გრჩებათ ამ აყალ-მაყალისაგან, თითქოს ბაზარში იმყოფებით. ამჟამად თბილისში ბევრ ბინაზეა გაყვანილი ტელეფონის ხაზი. ის პირი ვინც არაა გაერთიანებული ამ საზოგადოებაში ქუჩის ხაზს უკავშირდება პირდაპირ და ისე სარგებლობს ეს დაწესებულება დღითი-დღე იზრდება.

თბილისის ყველა ცნობილი ქუჩა დაქსელილია ტრამვაის ხაზით. ამას ემატება სამი ათასი გასაქირავებელი მსუბუქი ეტლი, საგვარეულო ეტლები და კარეტები. ტრანსპორტის ერთ-ერთი სახეა აგრეთვე

ლამაზ ბორბლებიანი ველოსიპედი*, რომელიც ნივთების გადასაზიდა-
დაც გამოდგება და სამგზავროდაც. ქუჩებში ბევრი დადის ველოსი-
პედით. ქალაქში ორი ფაბრიკა** კარეტებისა და ეტლების დამამზა-
დებელი⁶⁶ გარდა იმისა, რომ მათ საკუთრივ თბილისში ჰყიდიან, ისინი
საზღვარგარეთაც გააქვთ. ეს ფაბრიკა ირანთანაც აწარმოებს ვაჭრო-
ბას და გააქვს იქ თავისი პროდუქცია. ამ ნივთების დამამზადებელი
ოსტატები უკვე აღარა ჰყავთ, ძველები მოხუცდნენ (60 წელს გადაა-
ბიჯეს) და საქმეც გაჩერებულია. ქალაქის მმართველობა ძალიან დიდ
ყურადღებას აქცევს ფაბრიკების მოვლას, მათ მოწყობას და მოწეს-

* ველოსიპედი რკინის ურიკის სახეობაა, რომელიც ამ ბოლოხანებში იქნა
გამოგონებული სამგზავროდ ფეხით სამომრავებელია, ძალიან სწრაფმავალია. შე-
იძლება ეწოდოს თვითმავალი ბორბლები.

** ფაბრიკა იგივე ქარხანა, სახელოსნოა.

22

რიგებას. ხელოსნები და ოსტატები თავს იყრიან ამ შენობაში. აქ ყო-
ველდღე კარგად ისვენებენ, სადილსა და ვახშამს მიირთმევენ და ლა-
მაზ ტანსაცმელში ეწყობიან. ასე, მშვენივრად ცხოვრობენ და თავის
გემოზე ატარებენ დროს.

რუსის ჯარი

თბილისში ქვეით, საარტილერიო და კავალერიის ნაწილებში დაახ-
ლოებით ოციათასამდე ჯარისკაცი იქნება. ჯარის ადგილსამყოფელი
არის ქალაქგარეთ მთის ძირას⁶⁷. აქ არის მოთავსებული სპეციალური
სახელმწიფო შენობა. ჯარის ოფიცრებს ამავე შენობაში აქვთ განკუთ-
ვნილი ბინა. ქალაქში არის რამდენიმე ყაზარმა და თავლა, არსენალი
და სპეციალური ცეცხლმსროლელი და სხვა საომარი იარაღების ქარ-
ხანაც აქაა მოთავსებული. ჯარის უმეტესობას ქვეითი ნაწილი შეად-
გენს. დისციპლინა მკაცრია, საწარმოებს სამხედრო სწავლება. ჯარი
უზრუნველყოფილია პირველხარისხოვანი სურსათით. საომარი საქურ-
ველი სრულიად ახალია, ტექნიკის უკანასკნელი მიღწევების შესაბა-
მისი. ეს თოფები რუსეთმა საფრანგეთისაგან იყიდა. ოფიცრები დიდ
პატივში არიან, თითოეულ მათგანს საკუთარი წიგნაკი აქვს – გარჩე-
ვა აუცილებელია, რომელი რომელია. უნტეროფიცერს წელზე ხმა-
ლი არტყია და ჯარის დანარჩენი ოფიცრები სხვა ჩინებს ფლობენ.
მეკავშირეებს, აგრეთვე მესაზღვრეებს ხმალი არ არტყიათ წელზე.
მადლობას კარგი სამსახურისათვის მათ სიტყვიერად უცხადებენ. სპე-
ციალური დადგენილებები მხოლოდ ოფიცრებს ეხებათ. მე მოგახსე-
ნებთ მოკლედ. ოფიცერთაგან თუ ვინმემ დებოში ატეხა ანდა სცემა
ვინმეს, მას დაუყოვნებლივ ანთავისუფლებენ, ჩამოართმევენ ჩინს და
დასჯიან ჩადენილი დანაშაულის შესაბამისად. სასტიკი სასჯელის ღირ-
სიც რომ იყოს იგი, მეორე ოფიცერს არ შეუძლია მისი დასჯა. კამათის
ან ჩხუბის შემთხვევაში უნდა მიესალმონ ერთმანეთს ისე, როგორც
ამას სამხედრო წესები მოითხოვს; წვიმის დროს და სიციხეში ოფიც-
რებს არა აქვთ უფლება იარონ ქოლგით. არც ის შეუძლიათ, რომ
სადღესასწაულო ფორმითა და ხმლით გამოვიდნენ ქუჩაში ამ დროს.

ქვეითი ჯარის ნაწილის ყოველ პოლკს უფროსად ჰყავს მიჩენილი ერთი პოლკოვნიკი. ბრიგადის გენერლის განკარგულებაში სულ ცოტა სამი პოლკი – ანუ ათასი კაცი მაინცაა. ჩინების განაწილება ისეთია, როგორც ქვემოთ მოგახსენებთ: უნტეროფიცერი, პოდპორუჩიკი, პორუჩიკი, კაპიტანი, მაიორი, პოდპოლკოვნიკი, პოლკოვნიკი, გენერალ მაიორი, გენერალ-ლეიტენანტი, გენერალადიუტანტი. თითოეული რუ-

სი რომელიც კი 21 წლისა შესრულდება, სახელმწიფო კანონის მიხედვით ჯარში მიდის. უნდა იმსახუროს იქ სამი წელი და ამის შემდეგ კიდევ 9 წელიწადი უნდა იყოს სამხედრო რეზერვის რიგებში. თუ ამ ვადას ომი დაემთხვა, გაწვეული საომარ მოქმედებაშია. სულ რეგისტრირებულია რუსეთის ჯარის 4 ქარვარი. საზღვაო ფლოტის მზადყოფნა ასეთია: 338 სამხედრო გემი, 28 მათგანი დაჯავშნულია. ამ გემებზე სულ 30 ათასი მეზღვაური ირიცხება. კავალერიის ნაწილში ბევრია ევროპის სხვადასხვა ქვეყნებს წარმომადგენელი. თბილისში კი მთლიანად კაზაკთა კავალერიაა. სხვა ნაწილები არაა.

ჯარის საპატოო ნაწილს შეადგენს აგრეთვე ჟანდარმერია. ჟანდარმთა მწყობრი სპეციალურად იცავს საზოგადოებრივ წესრიგს და ამგვარად სახელმწიფოს დასაყრდენს შეადგენს. ამ წესების დარღვევის უფლება არავის არა აქვს. შემდეგი ნაწილია: ქვეითი და ცხენოსანი არტილერია. არტილერია მდიდარია მრავალრიცხოვანი და გამძლე ზარბაზნებით, ქვეითი პოლკებით, ინჟინრებით და ავანგარდით, რაც ნიშნავს შასურს*. ცხენოსანთა პოლკები ჩამოკავს დრაქუნს**. აქვე შედიან კაზაკები და ქურვასურები***, ამათ შემდეგ არის პოლიცია***. ბადრაგა ქურების მცველი და სახელმწიფო კანონების ოფიციალური შემსრულებელია. ყველაფერი განახლებულია ჯარში; იარაღის შესანახი ადგილი, თოფები და სხვა საჭურველი მთლიანად შეცვლილია. ყველაფერი ტექნიკის უკანასკნელ მიღწევებს შეესაბამება.

ქვეითი ჯარისათვის ზამთრის ტანსაცმელია კურტაკი და შავი მაუდის შარვალი. იარაღის ქარქაშის და ტანსაცმლის მანქეტებს თეთრს ატარებენ. პალტოზე ზემოდან სამხედრო პლანშეტი აქვთ შემორტყმული წელზე. ზამთარში ჯარისკაცებს თავზე დასახური სპეციალური ბალიშები აქვთ. ოფიცრებს პალტოზე გარედან ხმალი და რევოლვერი ჰკიდიათ. რიგითი ჯარისკაცების იმ რაზმს, რომლებიც სომხებისგან არის დაკომპლექტებული, ჩვეულებრივ იარაღზე დამატებით წელზე ყამაც არტყიათ.

* შასური – მსუბუქად შეიარაღებული რიგითი ჯარისკაცი, რომელიც ომის წინა ხაზზე იმყოფება ამაზე იტყვიან ავანგარდში არისო.

** დრაქუნ-მსუბუქად შეიარაღებული ცხენოსანი. ლექსიკონში განმარტებულია როგორც გველეშაპი. ცივილიზებული ქვეყნების უმრავლესობას ამ სახის ცხენოსნები ჰყავთ.

*** ქურვასური ეწოდება ჯავშნიან და მძიმედ შეიარაღებულ ცხენოსანს.

**** პოლის ასკერი არის ის, ვინც იცავს ქალაქის საზოგადოებრივ წესრიგს.

ცირკი გასართობი ადგილი არის. აქ სხვადასხვა ჯურის სანახაობებია, გაწვრთნილი ცხოველები და სხვა ბევრი უცხო გასართობი. რამდენიმე საღამოს ზედიზედ წავედი ამ სანახაობაზე და მოკლედ გაამბობთ რაც ვნახე. ეს თეატრი მთლიანად ხისგან არის ნაშენები⁶⁸. ირგვლივ გადაუხურავი გალერეა მთელ სიგრძეზე შემოვლებული და შიგნითაც დერეფნებია. თეატრს თავს ადგას დიდი გუმბათი. წინ, შუა ადგილს, პატარა მოედანი აქვს, რომლის სიგრძე 3–4 ზარე იქნება, ირგვლივ იარუსებია. ერთ მხარეს არის ხის აივანი, რომელიც განკუთვნილია ორკესტრისათვის. მოედნის გარშემო პატარა ხის კედელია აღმართული ნახევარი ზარეს სიმაღლეზე. უკანა მხარეს ორი წყვილი სავარძელია პირველი და მეორე ნომრები. ამათ ზევით ლოჟაა*, ყოველ ლოჟაში ოთხი სავარძელი დევს იმ პირთათვის, ვინც ოჯახით ან თავისიანებით ესტუმრება ცირკს. სამი-ოთხი ზარეს სავალზე ლოჟას აქვს გასასვლელი. აქედან მაყურებელთათვის სამი სხვა სართული იწყება. ეს იარუსები იაფია. ყველას შეუძლია მათი ბილეთის შექმნა. მაყურებელს თითქმის ფეხზე დგომა უწევს, კარგად რომ დაინახოს წარმოდგენა. ამ სართულიდან გასასვლელი მაყურებელთათვის პირდაპირ ქუჩაში გადის. იქაურობა მთლიანად გაზის ჩირაღდნებითაა განათებული. დერეფანში, გარეთა მხარეს, ჩაის სასმელი ოთახები და სასაუბრეებია მოთავსებული. წარმოდგენის დაწყებისას სცენაზე ლამაზი ასულები სპეციალურ ტანსაცმელში გამოწყობილები გამოდიან და იწყებენ ცეკვას. ამ ცერემონიის შემდეგ მსახიობები საგანგებოდ გამომულ მავთულზე (რომელიც ცვლის თოკს) იწყებენ გასვლას და აკეთებენ ათასნაირ ილეთებს.

მათ შორის იყო ასეთი: ერთ-ერთი მათგანი ქუდის წვერით დაატარებდა ლამაზ, მეტალის ბურთს. ბურთი სასწაულებრივი ძალით აღმოჩნდა ჰაერში, დაახლოებით 10 ზარეს სიმაღლეზე; შემდეგ ისევ დაეშვა ქუდის წვერზე და შეჩერდა იქ. გარდა ამისა, კიდევ რამდენიმე ბურთი ააგდო და ერთდროულად ამოძრავებდა ყველას. შემდეგ ჯამბაზები გამოვიდნენ სცენაზე. ისინი ძალიან სასაცილო ტანსაცმელში იყვნენ გამოწყობილნი. ერთ-ერთი მათგანი, ხალხი რომ გაეცინებინა, მუსიკოსების აივნიდან გადაეშვა ქვემოთ, დაახლოებით 5–6 ზარეს სიმაღლიდან და გაიშხლართა იატაკზე. მათ მერე სცენაზე ოფიციალტი გოგონები გამოჩნდნენ, ასე, ათი ქალიშვილი იქნებოდა. ისინიც რა-

* ლოჟას განსაკუთრებულ, სპეციალურ კაბინებს უწოდებენ თეატრში.

ღაც ილეთებს გვიჩვენებდნენ. ერთმა მათგანმა სალტო მორტალე გააკეთა, ისე მოხერხებულად, რომ არავის შეხებია. მერე მესაათის დუქანი გვიჩვენეს, სადაც ბევრი კედლის საათი იყო ჩამოკიდებული. რომელიც სარემონტოდ იყო მიტანილი მესაათესთან. მესაათემ ელვის სისწრაფით მორაგო გასაღები მათ, რამდენჯერმე გადაატრიალა იგი და თან ხელებით უცნაურ მოძრაობებს აკეთებდა. უეცრად საათი გადაიხსნა შუაზე. საათიდან დიდი ზომის უცნაური ნივთები და უთვალავი ჭრელ-ჭრელი ქაღალდები ამოიყარა.

ერთი ჯამბაზი ღორსა სწვრთნიდა სცენაზე – უბრძანებდა მას რაღაცას და ისიც ყველაფერს მორჩილად უსრულებდა. ჯამბაზმა გა-

მოაცხადა, რომ იგი ღორს ძმად ეკუთვნის. შავი კი იმიტომ არის, რომ: „მე დღე დავიბადე და იგი – ღამეო“, შემდეგ სცენაზე გამოიყვანეს წაბლა ცხენი და მუსიკის ჰანგებზე ათასნაირად აცეკვებდნენ მას: წინა ფეხები ჰაერში ჰკონდა და მარტო უკანა ფეხებზე მოძრაობდა. მე ასეთი ღამაში ცხენი ჩემს სიცოცხლეში არ მენახა; ზედ იჯდა თეთრებში გამოწყობილი მხედარი, რომელსაც თავზე დიდი ზომის სულთანი ეხურა, კარგად იყო ცხენს მორგებული და თავიც ღირსეულად ეჭირა. ჯერ ადგილზე აკეთებდა ღამაზ მოძრაობებს, შემდეგ ფეხით შედგა ცხენზე და ისე დააჭენებდა. ამის შემდეგ სცენაზე შემოვიდა ორი ასული, ერთი 12 წლისა, ხოლო მეორე – 16-ისა, ორივე ცხენოსანი აჭენებდა ცხენებს და ათასგვად ილეთებს აკეთებინებდა მათ. ამ ასულების შემდეგ მოედანზე ორი ახალგაზრდა გამოვიდა. არ შეიძლება იმის აღწერა, რასაც ისინი აკეთებდნენ. ერთი მათგანი ააგდებდა ჰაერში ჩინურ საინს 10 ზარეს სიმაღლეზე და თითის წვერით აკავებდა მას. ერთი თითით ააგდებდა ვერტიკალურად, მეორე ყმაწვილი კი რამდენიმე დანას ააგდებდა ჰაერში და ერთი ხელით ატრიალებდა ჰაერში ყველას ერთდროულად. ბოლოს ყველა ეს გასართობი, რომელიც ამ ასულებმა და ყმაწვილებმა წარმოადგინეს ცირკში, მოთავდა. ამის შემდეგ ხანდახან ნახევარი საათით ცეკვებს აჩვენებდნენ. ხშირად ეს „ნახევარი საათი“ შუალამემდე გრძელდებოდა და მხოლოდ მერე სრულდებოდა მეჯლისი.

სათესი მანქანები

მოჯთაჰედის⁶⁹ ცნობილ უბანში სათესი მანქანების დამამზადებელი ქარხნებია მოთავსებული. აქვე მზადდება ეს მანქანები და აქვე იყიდება, უმეტესობა არის გუთნები და მისი ნაწილები, მიწის სახნა-

⁶⁹მოჯთაჰედი, ალა მირ ფათჰი, შვილია განსვენებული ადა მირ იუსუფისა; თავრიზელია. ირან-რუსეთის ომის დროს, როდესაც ირანმა კაპიტულაცია გამოა-

ვი, ველების მოსარწყავი და სხვა ახალ-ახალი მანქანები. ცხენებისა და რამდენიმე უღელი ხარების შეზმის ნაცვლად მანქანებმა დაიკავეს ადგილი და შედარებით უფრო სწრაფ დროში კარგად და იოლად ასრულებენ საქმეს. სათესი მანქანის სამუშაოებით ერთ ცხენს შეუძლია რამდენიმე თანაბი⁷⁰ მიწა დათესოს ერთ საათში. მარცვლის საფეკვაი ისეთი მანქანა ვნახე, რომელიც ორთქლის სამუშაოებით მუშაობს ჩვეულებრივ, აქამდე წყლისა და ცხენების მეშვეობით ფეკვავდნენ. ეს მანქანა დღეში რამდენიმე ხარვარ⁷¹ შალფუქიან⁷² ბრინჯს არჩევს მარილის კრისტალებივით პატარა რომაა. აქვე უშვებენ ბამბის მანქანებსაც. წინათ ესენიც წყლისა და ცხენის მეშვეობით მუშაობდნენ და დღეში დაახლოებით ორას ბათმან⁷³ ბამბას ამუშავებდნენ და აცალკევებდნენ მარცვლებს. ახალი მანქანების სპეციფიკა ისაა, რომ დღეში 30 ფუთ ბამბას ამუშავებს. სალფი მანქანა მოსავალს ორ დღეში ლეწავს. რასაც ეს ერთი მანქანა აკეთებს, იმას ორი ცხენის ძალა სჭირდებოდა და სალფი მანქანა საათში რამდენიმე თანაბ მიწა მკის. ამ მანქანებს ბევრი ნაწილები აქვს, მათზე აქ აღარ ვილაპარაკებ. ამ მანქანებსა და ირანის თანამედროვე სასოფლო-სამეურნეო იარაღს შორის

ისეთივე განსხვავებაა, როგორც მაუზერის შაშხანასა და კაჟიან და პატრუქიან თოფებს შორის. ფასი ამ მანქანებისა ასეთია: შალთუქის მანქანა 30–60 თუმნამდე ღირს, სალექი კი 150 თუმანი. ირანში ამ ტიპის მანქანები არც ისე გვჭირდება, ცხენის ძალითაც იოლად გავდივართ.

ა ბ ა ნ ო ე ბ ი

თბილისის აბანოებს ვერცერთი აბანო ვერ შეედრება. წყალი ამ აბანოებში ბუნებრივია და ცხელი. იმდენი სახის აბანოა, რომ სამ შენობაში ვერ თავსდება. ესენია: საერთო, შუა და სპეციალური. სპეციალური დაახლოებით ათიოდეა. მათ შორის ყველაზე კარგი და ლამაზია ის ნომრები, რომელიც ორბელიანის აბანოშია. აქ უპირატესად შეძლებული და მდიდარი ხალხი დადის. ორბელიანის აბანო მტკვრის სანაპიროზეა მოთავსებული. ფასადი ლამაზი აქვს, კრამიტით არის გა-

ცხადა, იგი წავიდა თავრიზში. ზავის დადების შემდეგ ამ სამარცხვინო ფაქტის გამო რუსეთში გამოიქცა, დასახლდა თბილისში, გააშენა აქ ბაღი, რომელიც ახლაც მის სახელს ატარებს. აქ ბულვარიც, იყო და მეგლიც, მოჯთაჰედი თბილისის ერთ-ერთი ყველაზე ცნობილი უბანია.

27

დახურული. შიგნით რომ შეხვალთ რამდენიმე საფეხურია ქვევით ჩასასვლელი. ეს საფეხურები ყველა შავთეთრი მარმარილოსია. ირგვლივ სხვა კიბეები, შეღებილი, კაკლის ხისაა. კიბეებზე ლამაზი და ძვირფასი ხალიჩებია დაგებული. კიბის დასასრულს იწყება გასასვლელი გრძელი დერეფანი. ამ დერეფანში სკამები სიგრძეზეა გაწყობილი. აქ ისვენებენ მომლოდინე კლიენტები. დერეფნის იატაკი თეთრი მარმარილოთია დაგებული. რამდენიმე აუზია მრავალფერი თევზებით. დერეფანში გამოდის ნომრების კარები. ორბელიანის აბანოში დაახლოებით 30 ნომერია. თითოეულ ნომერში არის ცალკე გასახდელი და ერთი აბაზანა. გასახდელში 4 სკამია დადგმული და ერთი სარკე, რომელიც მარმარილოს ჩარჩოშია ჩასმული. აქვე დივანზე დაგებულია სპეციალური ქვის ბალიში. გასახდელი ოთახი მარმარილოთია ნაგები; დიდი ფანჯარა აქვს, რომელიც გარეთ გადის, ქუჩის მხარეს. ევროპულ აბანოებში გასახდელი შიგნითაა. ამ აბანოში ორი მარმარილოს აუზია მოთავსებული. ეს აუზები დიდი ონკანების საშუალებით გამუდმებით აწვდის აუზს ცხელ წყალს. ბუნებრივი წყალი სხვა მხრიდან მოდის, ხოლო შემდეგ სხვა მიმართულებას იღებს. აქვე არის მოთავსებული ორი ტახტი, რომელიც მარმარილოსაგანაა გაკეთებული და დასაწოლადაა განკუთვნილი. კედელზე რამდენიმე ონკანია, მათ შორის შხაპის პატარა მოძრავი ონკანიც. ამ ონკანს წურწურას ფორმა აქვს და სხვა ონკანების მსგავსად ისიც ნებისმიერად ცხელ წყალსაც უშვებს და ცივსაც. არის ერთი ონკანიც, რომლიდანაც მხოლოდ ცხელი წყალი მოდის. ამ წყალს, ისეთი ტემპერატურა აქვს, რომ სიმხურვალისაგან ოხშივარი ასდის. დანარჩენი ონკანებიდან წყალი შადრევანივით მოქექვს.

აბანოს კედლებზე ბევრი სარკეებია ჩამოკიდებული; დიდი ფანჯრები აქვს. გასახდელში არის ელექტრონის ზარი მომსახურე პერსონა-

ლის გამოსაძახებლად. ორბელიანის აბანოს დირექციას თითოეული ნომრიდან საათში 2 თუმნამდე შემოსავალი აქვს.

ჯანმრთელობის დაცვა და მკურნალობა ქ. თბილისში

ამ ქალაქში მსგავსად დანარჩენი ქალაქებისა სამოქალაქო ექიმები სამსახურად იყოფიან: სამხედრო, ჩვეულებრივი და სახალხო. ქალაქში ამ სამივე სახის მკურნალობა ტარდება. სოფლადაც აუცილებელია იგივე. არსებობს სამხედრო მკურნალობა. სამხედრო ექიმს,

28

გარდა ჯარისა და სამხედრო ჰოსპიტლისა, სხვაგან მუშაობის უფლება არა აქვს. აქ კი გარჩევა აღარაა ოფიცერია ავადმყოფი, თუ სხვა ჩინისა. ჯანმრთელობის დაცვის საქმეს გარდა მთავრობისა განაგებს სხვა დაწესებულებებიც; უშუალოდ მთავარი ექიმი, რომელსაც ჰყავს თავისი მოადგილე, ისინი გულმოდგინედ იცავენ ჰიგიენის წესებს ქალაქში. უნდა ვებრძოლოთ სიბინძურეს, როგორც ქუჩებში, ასევე ბინებში, ვინაიდან ესაა ავადმყოფობის გაჩენის ძირითადი მიზეზი. ყასბებმა არასოდეს არ უნდა შეინახონ ხორცი მეორე დღისთვის; ბაყლებმა ძველი ხილი არ უნდა მიჰყიდონ მოსახლეობას და ის გასაყიდი ხორცი, რომელზედაც არაა ექიმის ბეჭედი, უნდა აიკრძალოს. ერთი შემთხვევაც რომ იყოს ამ წესის დარღვევისა, სასტიკად უნდა დაისაჯოს დანაშაულის ჩამდენი.

წამლების გაყიდვა ორნაირად ხდება. არის რეცეპტებით გამოწერილი წამლები და ურეცეპტოდ გასაყიდი წამლები. რეცეპტებს ექიმები წერენ. ერთ აბ წამალსაც ვერ გასცემენ, თუ ექიმის გამოწერილი რეცეპტი არ წარუდგინე. აფთიაქები საკმაოდ ლამაზად და სუფთად გამოიყურება. ყველა ამ ტიპის მაღაზიაში ძალიან საქმიანი, მცოდნე და ზრდილობიანი ხალხი მსახურობს. ერთი რეცეპტს იღებს, მეორე წამლის ფულს, მესამე წამლების გაცემაზე მუშაობს, სხვა კი რეგისტრაციაში ატარებს, გაყიდული წამლების ფულს ინახავს. უმეტესობა ამათთაგან ქალებია. გარდა წამლებისა აფთიაქებში იყიდება სუნამო, ნელსაცხებლები და სპეციალური, არომატული საპნები.

რამდენიმე სამოქალაქო საავადმყოფოსა და სამხედრო ჰოსპიტლის გარდა, ამ ქალაქში არის კარგი ნაგებობები, გაშენებული ბაღები, ჯანმრთელობის სხვა დაწესებულებები; რამდენიმე მაღაზიაა, რომელიც ვაჭრობს ფიზიკის* ხელსაწყოებით და ქიმიური პრეპარატებით, სხვა მაღაზიებში იყიდება ელექტრომანქანების ნაწილები და სხვადასხვა კომპასები**, თერმომეტრი***, ბარომეტრი, მიკროსკოპი, საინჟინრო იარაღები, ტონოგრაფი და სხვა. ამათგან ზოგიერთი ელექტრული იყო. ფასი რუსული 200 მანეთია, რომელიც ახლანდელ ირანულ ფულზე უდრის 120 თუმანს. ეს მანქანა, რომელიც დაახლოებით 204 ელექ-

* ფიზიკა არის მეცნიერება, რომელიც შეისწავლის ფიზიკურ სხეულთა ძალებს. ეს მეცნიერება უძველესია. ბოლო ხანებში ძალზე გაფართოვდა მისი სფერო და დღეს იგი ყველა მეცნიერებაზე უფრო გამოყენებითია.

** კომპასი პოლუსებისა და მხარეების (მიმართულებების) მაჩვენებელია.

*** თერმომეტრი სიცივისა და სიცხის გასაზომი ხელსაწყოა. ირანში სიცხის გასაზომად არის გამოყენებული.

ტრო ნათურას საჭიროებს მუშაობს ორთქლის, ცხენის ანდა წყლის ძალით. სადაც არის გამდინარე წყალი ორთქლისა და ცხენის ძალა საჭირო აღარაა. ბევრი სრულყოფილი მანქანა იყიდება აქ. სხვა დანარჩენი მანქანები, როგორცაა მაგალითისათვის: გალანტერის, სმკერ-ვგალო, სასარაჯე, ელექტრულია მეტწილად. თუ სათითაოდ განვიხილავთ ამ მონაცემებს უპირატესობა ზემოთჩამოთვლილ საგნებს უნდა მიენიჭოს.

სასტუმროები

ქალაქ თბილისში დაახლოებით ასამდე სხვადასხვა სახელწოდების ჰოტელია*, ყველაზე უკეთესი სასტუმროა თბილისში „ლონდონი“⁷⁴, რომელიც მდებარეობს მდინარე ქურ-ის (მტკვრის) ნაპირზე. მის პირდაპირ მდებარეობს უკვე ხსენებული ბაღჩა. ამ სასტუმროს შენობა ძალზე მაღალია. მომსახურე პერსონალი ბევრ ენას (ორ-სამს მაინც) ფლობს; სხვა სასტუმროებთან შედარებით აქ ადგილების ფასიც უფრო მაღალია და კვებაც დიდადაა განსხვავებული. მეორე სასტუმროს სახელად „კავკასია“⁷⁵ ჰქვია. იგი მდებარეობს დიდ ბულვარზე. „კავკასია“ თბილისის პირველ სასტუმროთაგანია, ამიტომ სხვა სასტუმროებთან შედარებით გარკვეული უპირატესობაც აქვს, თუმცადა „ლონდონი“ მაინც პირველ ნომრადაა აღიარებული. „ლონდონში“ ადგილები არასოდეს არაა თავისუფალი. სასტუმროს ფანჯრები და აივნები გადის დიდ ბულვარზე. ერთი დიდი დარბაზი სასადილოდაა განკუთვნილი; მაგიდეებზე დაწყობილია გაზეთები სხვადასხვა ენებზე; პიანინო და დანარჩენი ავეჯი ამ სალონში** შესანიშნავია. ზოგან ელექტრონათურებია ანთებული.

დარბაზის შუაგულში უზარმაზარი ჭაღია ჩამოკიდებული, დირექტორი და მომსახურე პერსონალი აქ ევროპელებია. „გრანდ ოტელი“^{***} მდებარეობს „ლონდონის“ პირდაპირ. ძალიან კარგი და ლამაზი შენობაა ირანის სახელმწიფო საკონსულო. მისი საიმპერატორო აღმატებულების ევროპაში მესამე მოგზაურობიდან დაბრუნების შემდეგ მირზა რეზა ხანმა⁷⁷, დიდება მის სახელს, ქ. თბილისისა და კავკასიის გენერალურ კონსულად დანიშნა მუინ ალ უზურა. არცერთ ქალაქში არ სარგებლობს ირანის სახელმწიფო საკონსულო ისეთი პრივილეგიებით, როგორც ქალაქ თბილისში: სპეციალური შენობა აქვს განკუთვნილი. ბრწყინვალედ და დიდებულად მორთული ნივთებით და ავეჯით. ქვე-

*ჰოტელი – ფრანგულად სასტუმროს ეწოდება.

** სალონი დიდი დარბაზია სტუმრებისა და სხვა თავყრილობისათვის.

*** „გრანდ“ ფრანგულ ენაზე დიდს ნიშნავს.

შევრდომები ძალიან კმაყოფილები არიან; თვითონ კონსული დიდი პატივისცემით სარგებლობს ქალაქის მოსახლეობაში, რადგან განათლებული და ბევრის მნახველი ადამიანია. საკონსულო არის ქვეშევრდომების ცერემონიალური მიღებისა, პატივის აღმოჩენისა და დას-

ვენების ადგილი. ირანის სახელმწიფო ქვეშევრდომთაგან პირველი ფენაა ვაჭრები, შემდეგ მოდის ხელოსნები, სხვა მუშაკები და დაქირავებული მუშა ხელი. ამათ გარდა არის ბევრი საეკვო პროფესიის ხალხი, ავანტურისტები და ქურდბაცაცები. ჯიბის ქურდებიც გროვდებიან ხოლმე აქ. ამ კატეგორიის ხალხის არსებობა ქალაქში ცუდი დროის ბრალია. მათი მომრავლების ძირითადი მიზეზი არის რუსეთის სახელმწიფო კანონების სიმსუბუქე. ამ კანონებით მუდმივი პატიმრობა ყველაზე დიდი სასჯელია. ასეთ ადამიანებს ამიტომ არასოდეს არა აქვთ ციხეში წასვლის შიში. ციხის სასჯელი სპეციალურად ხალხის აღსაზრდელად, გამოსასწორებლადაა შემოღებული. ამგვარი დამნაშავეების დასჯა ჯოხით და ფალაქით⁷⁸, დასჯის უსასტიკესი ფიზიკური ზომებით არა ხდება. ამდენად მშვიდად შეუძლიათ იყვნენ. სადაც დასჯის სასტიკი ზომებია შემოღებული, ბოროტმოქმედნი სამშობლოდან იხვეწებიან.

საზოგადოებრივი კლუბი

ეს კლუბი სპეციალურად წარჩინებულთათვის არის გახსნილი. თბილისში ორი კლუბია*: ერთი არის ოფიცრებისა, რუსი და ქართველი ვაჭრებისათვის, მეორე – სომეხი ვაჭრებისათვის. კლუბის შენობა შედგება რამდენიმე დიდი დარბაზისაგან. ერთი დარბაზი განკუთვნილია ვახშმისა და სხვა საჭიროებისათვის და სხვები – ბალის* ცეკვებისათვის და თეატრისათვის. აქვე აგროვებენ ყველა ენაზე მასალებას გაზეთებისათვის – სამეცნიერო ახალ ამბებს, სამხედრო იარაღებსა და სავაჭრო ქონებას სანიმუშოდ იცავენ ამ კლუბში. ინახება გარკვეული რაოდენობა ძველი და ახალი მხატვრების ნამუშევრებისა, წიგნები, ფაბრიკა-ქარხნების ნაწარმი, ლატარეის ბილეთები. მეორე კლუბში ყომარის სპეციალური სახეობებია მოდაში. პატივცემული და კეთილშობილი მანდილოსნები დროის უმეტეს ნაწილს კლუბში ატარებენ. ავანტურისტებს იქ შესვლა არ შეუძლიათ. აქ იმართება ბალმასკარადი – ბალი ცეკვას ნიშნავს, ხოლო მასკა — ნიღაბს, რომელ-

* კლუბი შეკრებილობისა და თავყრილობის ადგილია. იგულისხმება ძველი სათავად-აზნაურო კლუბი, რომელიც ახლანდელ გრიბოედოვის სახელობის თეატრში იყო მოთავსებული (მ. მ.).

* ბალის ცეკვა – სამეჯლისო ცეკვაა.

საც ქალბატონები იკეთებენ სახეზე. სამეჯლისო ცეკვები სპეციალური ცეკვებია, რომელზეც მანდილოსნები სხვა ტანსაცმელს იცვამენ, სახეზე ნიღაბს იფარებენ და ისე მიდიან მეჯლისზე.

კლუბის შენობა აღმართულია დიდ ბულვარზე⁷⁹. ერთმანეთის გვერდით მოთავსებული სამი დარბაზი აქვს. დარბაზები მთლიანად ძველი პროექტითაა ნაგები ფანჯრები ერთფერი შუშისა... ყველა დარბაზი სულ სარკისაა ირანულ ყაიდაზე. პირველი დარბაზი სუფრის გასაშლელად და დროსტარებისათვის არის განკუთვნილი. შუა დარბაზი. სპეციალურად ცეკვებისათვის, გართობისა და საუბრისათვის არის განკუთვნილი. აქვეა ლამაზი ტელეფონი-ზარი. მუსიკოსთათვის სპეციალური ადგილი არის მიჩნეული. ყოველ ნახევარ

საათთში ორკესტრის ხელმძღვანელი დააჭერს ზარის დილაკს ხელს და დასაკრავად მოუწოდებს მათ. მუსიკოსები იწყებენ საცეკვაო მელოდიების შესრულებას. ერთი წყვილი, კაცი და ქალი, ხელიხელჩაკიდებული ცეკვავს. ნიღაბს იმიტომ იფარებენ, რომ მეჯლისზე მონაწილე ქალბატონი ვერავინ იცნოს. ცეკვის დროს მიღებულია ზრდილობიანი შეკითხვები, გალანტურობა და მსუბუქი ფლირტი. მეჯლისზე დასწრების უფლება არა აქვს უპატიეცემულო და უზრდელ ხალხს. სასტუმრო „ვერსალი“*, მოჯთაჰედის ქუჩის დასაწყისშია, ზუსტად ვორონცოვის ძეგლის პირდაპირ ძველი ხიდი რომაა იქ; ორი წელია, რაც ამ ადგილას ყველაზე მაღალი სასტუმროს შენობა წამოიწყეს. შენობა სამსართულიანია და აქვს ერთი დიდი სალონი და 30 ნომერი. მე-17, მე-16 და მე-14 ნომრები დაკეტილი იყო. პირველ და მეორე ნომრებში იყვნენ ქართველი თავადები. მე-10–11 ნომრები დაკავებული ჰქონდათ რუსის გენერლებს, რომლებსაც ევალეზოდათ ყარსის ციხის გამაგრება; ამჟამად ამისთვის იყვნენ ჩამოსულნი თბილისში. დანარჩენი ნომრები იყო განკუთვნილი უცხო და მოგზაური სტუმრებისათვის. სასტუმროს მაცხოვრებელნი დროის უმეტესობას ამ სასტუმროს სალონში ცეკვას ანდომებენ. სასტუმროს მმართველი არის ვინმე მონირიანი, ირანული წარმოშობის სომეხი. ის გულმოდგინედ ადევნებს თვალყურს, რომ სტუმრებს კარგად მოემსახურონ და უზრუნველყოფს მათ ბინით. ამ სასტუმროში რამდენიმე დღე დავრჩი. სრულიად მოულოდნელად სამზარეულოდან ცეცხლი გაუჩნდა შენობას. ჩაინგრა მეორე სართულის ჭერი. ერთხანს საშინელი ცეცხლი მძვინვარებდა. სასტუმროს ბინადარნი ნომრებიდან გამოვარდნენ და

*ვერსალი შენობის სახელია პარიზში, რომელსაც საფრანგეთის მეფეებმა ჩაუყარეს საფუძველი ამჟამად ეს შენობა მუზეუმად არის გადაქცეული. სწორედ მასთანაა დაკავშირებული ამ სასტუმროს სახელიც.

მიიფანტ-მოიფანტნენ. ხალხი შეგროვდა შენობის წინ. ატყდა ერთი ჰაი-ჰუი და ალიაქოთი. ამასობაში დარეკეს ტელეფონით და ამის შესახებ აცნობეს ქალაქის პოლიციის სამმართველოს უფროსს. 5 წუთში გაჩნდა ცეცხლის ჩამქრობი რაზმი. ათი წუთის განმავლობაში მეხანძრეებმა ჩააქრეს ცეცხლი. მეხანძრეთა რაზმი დაახლოებით ასი კაცისაგან შედგებოდა, ორი ცხენოსანი უძღვოდა წინ ამ რაზმს, უკან ორი მეხანძრე აყვირებდა საყვირს; ყველა ეტლი, ფაეტონი და ტრამვაი გაჩერდა. ამათი გავლის შემდეგ ისევ ამოდრავდა ტრანსპორტი. ცეცხლსაქრობი საშუალებები იყო: ბალისტა, მილები, წყლის ბალისტა და კიბე. კიბეები იმისათვის მოიტანეს, რომ თუ ვინცობაა მისასვლელი გზა და საფეხურები დამწვარი იქნებოდა. მცხოვრებლები კიბის საშუალებით გამოეყვანათ შენობიდან. მეხანძრეთა რაზმის ჩაცმულობა ასეთია: სპილენძის მუზარადი, ჯუბა, შარვალი, ჩექმა და ნაბდის ხელთათმანი; გვერდზე პატარა ნაჯახი აქვთ ჩამოკიდებული და ხელში რკინის ნაჯახი უჭირავთ. ხანძრის ჩაქრობის დროს სწრაფი რეაქცია და ისეთი მოხერხებულობა აჩვენეს, რომ შეუძლებელია ამის კალმით აღწერა. დაახლოებით ათი ოთახი დაზიანდა. უმეტესობა სასტუმროს მცხოვრებელთაგან გაიფანტა. იმ დამეს სასტუმროში ჩემს და კიდევ ორი-სამი კაცის გარდა არავინ დარჩა. პოლიციის სამმართველოს უფროსმა სას-

ტუმროს დირექციას დაახლოებით ორიათასი თუმნის ზარალი დაუმტკიცა. ხსენებული ზარალი, რომელსაც ადგილი ჰქონდა ამ ხანძრის დროს ასურანსის* კომპანიამ იდო თავს. ზარალი კიდევ იმითაც გაიზარდა, რომ ამ შემთხვევის გამო სასტუმროს მცხოვრებელთაგან ბევრი გაიქცა.

რკინიგზის ხაზი ბათუმიდან ბაქომდე

ეს რკინიგზის ხაზი ფოთის ნავსადგურიდან იწყება, გაივლის ქუთაისს და ჩადის თბილისში, რუსეთმა ბათუმი რომ შეიერთა მთავრობამ რკინიგზის ხაზი გაიყვანა ბაქომდე⁸⁰. როცა ბოლო ხაზი ბაქომდე მივიდა ნავთის გადაზიდვის დროს სარგებელი საგრძნობლად განსხვავებული აჩვენა. ეს გზა ჰაჯი თარხანის ზღვის⁸¹ საშუალებით თურქესტანის რკინიგზას უერთდება და ირანის საქონელს აქედან გზავნის რემტისაკენ. ყველა ის კომპანია, რომელიც სარგებლობს ამ გზით

* ასურანსი ანუ კონსტიტუციონალური კომპანია; ირანს გარდა ამ ტიპის კომპანიები ბევრს ქვეყანაშია გავრცელებული. ყველას შეუძლია სახლი, ქონება, თავისი ნავაჭრი ჩააბაროს ასურანსის კომპანიას და უბედური შემთხვევის დროს არ დაზარალდება.

3. მაჯდ-ოს-სალტანე

33

ახლა ეკუთვნის რუსეთის სახელმწიფოს. მას შემდეგ, რაც იგი რუსეთის კუთვნილება გახდა ქირის თანხა ძალიან გაიზარდა. ამ წელს რუსეთმა აქედან ყარსამდე და ყარსიდან ერევამდე გაიყვანა ახალი სარკინიგზო ხაზი. ამ გზის ნახევარი ერთ წელიწადში სულ დამთავრდა. დამთავრების შემდეგ ირანელი მგზავრები დამშვიდებულნი იმგზავრებენ. ფოსტას აღარ გაუჭირდება ერევნიდან აღსტაფამდე ხალხის გამგზავრება. განსაკუთრებით ზამთარში ჭირდა. ბურანსა და თოვლში მგზავრებისათვის გზა დილიჩანიდან ერევამდე იწმინდებოდა ხოლმე. ძირითადი მიზანი ამ გზის გაყვანის დროს სარგებელზე ზრუნვა არ იყო. თავი და თავი ლაშქრის გასვლის გაადვილება იყო. ამ რკინიგზით ჯარი საათში 7 ფარსანგს გაივლის; ვაგონები სამ წყებად არის დაყოფილი და ყოველ კუპეში 4 ადამიანი ეტევა. პირველი ნომერი განკუთვნილია საპატრივემულო ხალხისათვის. ბოლო ნომრები საერთოდ დაკეტილია იმიტომ, რომ აქ ლოკომოტივის* გამოსვლის დროს ისინი ადგილზე უნდა დარჩნენ.

ამის შემდეგ არის მეორე და მესამე ნომერი. ლეიბები და ბალიშები პირველ ნომერში ხავერდისა არის და დანარჩენი მოწყობილობაც ძალზე სრულყოფილია. მეორე ნომერში მთლიანად მაუდისაა, მესამეში ხის საჯღომი ტახტებია. ბათუმიდან ყოველდღე მოდის ერთი შემადგენლობა, ხოლო მეორე კი ბაქოდან მოეშურება.

ეს ორი მატარებელი შუა გზაზე ხვდება ერთმანეთს. მგზავრები, რომლებიც ფოსტის მატარებლით მგზავრობენ, არასოდეს არ ფერხდებიან გზაში.

საბარგო ვაგონების წყება მუდმივად გზაზეა ჩამომდგარი. ნაკლებად ჩქარობენ და თითქმის სულ გაჩერებული არიან. ნავთის გადასაზიდად სპეციალური რკინის ჭურჭელია, რომელსაც მოძრავი ბორბლები აქვს. ეს ვაგონები სხვა ვაგონებთან შედარებით გაცილებით

უფრო მძიმეა – დაახლოებით 50 ცისტერნაა ერთ შემადგენლობაში. ამათგან ერთია ლოკომოტივი, რომელიც ამოდრავებს მთელ შემადგენლობას, ჩვეულებრივი მატარებელი შედგება 12 ვაგონისაგან და ერთი სპეციალური ვაგონისაგან – პატიმრებისათვის, სადაც ყველა კუპე ამოხურულია. კუპეები შავია და რკინის ფანჯრები აქვს. ორივე მხარეს დგას დარაჯი. სულ ბოლოს კი მიბმულია მთავრობის ვაგონი.

ამ მიმართულების რკინისგზის ხახზეა ქალაქები: ფოთი, ქუთაისი, ბათუმი, თბილისი, აღსტავა, განჯა და ბაქო.

სომხეთის მოსახლეობა უკანასკნელი სტატისტიკის მიხედვით 5

* ლოკომოტივი არის მანქანა, რომელიც მოძრაობს ოთქლის მეშვეობით.

34

ქარვარია. მთელ მსოფლიოში დაახლოებით ორ მილიონამდე სომეხია. ერთი ქარვარია ოსმალეთში, ამდენივე ირანში, მილიონ 50 ათასი რუსეთში და ერთი ქარვარი მსოფლიოს სხვადასხვა ქვეყანაშია გაბნეული: ბევრი მათგანი შორეულ ადგილებშიც ცხოვრობს, როგორცაა მადაგასკარი, ავსტრალია და მისთანანი. მას შემდეგ, რაც შეწყდა სომეხთა სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობა, ისინი მსოფლიოს სხვადასხვა კუთხეში გაიფანტნენ. თანახმად მათი ისტორიისა სომხეთის სახელმწიფოს დასაბამი იყო 2707 წელი ჩვენს წელთაღრიცხვამდე. სომხები ადამის შთამომავალთაგანნი, ნოეს შვილები არიან. ამის გამო „არმენი“ დაარქვეს, თუმცა თავის თავ „ჰაიეს“ – უწოდებენ. ჰაიე – სომეხთა პირველი მეფის სახელია, რომლის დროსაც შეიქმნა დამოუკიდებელი სომხეთი – ერზერუმი, რუმი, ვანი და ერევანი. სომხეთი ბევრჯერ განიცდიდა შევიწროებას მეზობელი ქვეყნებისაგან, მაგრამ მაინც ინარჩუნებდა ხოლმე დამოუკიდებლობას. მისი ტერიტორია ზემოთ ჩამოთვლილი ქვეყნებიდან შედგებოდა. ჩვენი წელთაღრიცხვით 75 წელს სომხეთი დაიპყრო ირანმა. 428 წელს ირანი კვლავ იპყრობს სომხეთს⁸² და კვლავ ირანის ბატონობა იწყება. იმ უძლურების გამო, რომელიც სასანელთა მეფობის პერიოდში სუფევდა ირანში სასანიდებმა ორჯერ დადეს ზავი სომხეთთან.

არაბთა ბატონობის ხანაში მეორე ხალიფას შემოსევის დროს არაბებმა დაანგრეს სომხეთი. შემდეგ სომხები ისევ გაიმართნენ წელში. 1385 წელს ჩვენი წელთაღრიცხვით (ჰიჯრის 792 წელს უდრის) ოსმალებმა დაიპყრეს სომხეთი და გარდა ამისა მისი მოსაზღვრე ირანიც, ლეონმა, სომეხთა უკანასკნელმა მეფემ, დახმარების სათხოვნელად, ევროპაში იმოგზაურა, ჩავიდა პარიზში, მაგრამ ამ დროს ევროპაში დიდი არეულობა და მღელვარება სუფევდა და ლეონმა ვერავითარი დახმარება ვერ მიიღო მათგან. ლეონი თავის ქვეყანაში უკან დაბრუნების ნებას ითხოვდა, მიიღო და სწორედ ამ დროს გარდაიცვალა პარიზში. რუსეთ-ოსმალეთის ბრძოლის შემდეგ, რუმინეთის, სერბიისა, ბოლგარეთის* და ყარაბაგის** სამეფოების ოსმალეთის სახელმწიფოდან გამოყოფის შემდეგ სომხეთმა კვლავ დაისახა მიზნად ძველი სახელმწიფოებრიობის აღდგენა. ამ ბრძოლაში მათ თავისი ქვეყნის პროგრესისათვის დიდი დაინტერესება და სიმამაცე გამოიჩინეს. დღეს დიდ

* ბოლღარეთი არის სამეფო, რომელიც ბერლინის კონგრესის შემდეგ გამოეყო ოსმალეთს. მოსახლეობის რაოდენობა 5 მილიონია. დედაქალაქია სოფია.

** ყარატაყი პროვინცია (სპეციალური ოლქია), რომელიც გამოეყო ოსმალეთს, თურქეთის ევროპული ნაწილის აღმოსავლეთით მდებარეობს მოსახლეობის რაოდენობა უდრის 250 ათას კაცს.

წარმატებებს მიაღწია სომხეთმა მეცნიერების, მწერლობის და თავისი ქვეყნის ენისა და ისტორიის შესწავლის საქმეში. ყოველ ქალაქში გახსნილია ბავშვებისათვის სპეციალური სკოლები, რომლებიც სრულწესრიგშია მოყვანილი. და რეგულარულია, სკოლებში ასწავლიან თითქმის ყველა მეცნიერებას. ახალგაზრდობას სკოლიდანვე უნერგავენ სამშობლოს სიყვარულს. ამჟამად არც ერთი სომეხი არაა ისეთი ამ მისწრაფებებისა და მიზნების მონაწილე და თანაზიარი რომ არ იყოს. სომეხთა პოლიტიკური ცენტრი ძირითადად ორ ადგილას არის კონცენტრირებული. ერთია უჩ-ქალისია^{83*} და მეორე საპორტო ქალაქი – მარსელი. მართალია კიდევ ამერიკასა და ლონდონშიც აქვთ პოლიტიკური საზოგადოებები, მაგრამ ძირითადი საყრდენი მაინც ეს ორია, ზოგიერთი მიზნისათვის წინასწარი გეგმა აქვთ შემუშავებული. მათი უკანასკნელი სურვილი და მისწრაფებაა აიძულონ უცხო სახელმწიფოები, რომ სომხეთიც ისეთივე დამოუკიდებელი გახდეს, როგორც სხვა დანარჩენი ქვეყნებია. ამისათვის გარკვეული ნაბიჯები გადადგეს კიდევ. ოსმალეთი დასაწყისში იძულებული იყო სასტიკი ზომები მიეღო იმ სომეხი მოსახლეობის წინააღმდეგ, რომელიც მათ ტერიტორიაზე ცხოვრობდა; ბოლოს ეს ზომები განახორციელეს კიდევ. ამის შედეგი იყო მათი მოწყვეტა უცხო სახელმწიფოთაგან. სამშობლოს

* უჩ-ქალისია (ეჩმიადინი). მშვიდობა მისდა, დასახლებული ადგილია; სომხეთის სასულიერო პირთა ცენტრია; აქ იყო თავმოყრილი სომეხთა დიდ სასულიერო პირთა საბრძანებელი და ისინი რწმენის საქმეებს განაგებდნენ და მართავდნენ. სხვა ქალაქების თანამდებობის სასულიერო პირნი, რომლებიც იყვნენ იქ სხვადასხვა სასულიერო თანამდებობებზე, ქრისტიანი ბერები, ეჩმიადინთან იყვნენ დაკავშირებული. აქ გაშენებულია ბევრი მაღალი და დიდებული ეკლესია; შესანიშნავ მუზეუმს ჩაეყარა საფუძველი არაბთა და მონღოლთა მიერ გამარცხიას, შემდეგ ძველი ნივთები გაიფანტა. აშენდა ნაციონალურ სასულიერო პირთა სახელობის ბიბლიოთეკა, ამ სასწავლებელში ისწავლებოდა თითქმის ყველა მეცნიერება წიგნის თაროები ბევრი იყო ამ ბიბლიოთეკაში – ძველი წიგნებისაც და ახლებისაც. წინამძღვარნი ეკლესიის ნება-სურვილით ინიშნებიან, სიკვდილის შემთხვევაში იქვე იმარხებიან. მეთოდი მათი დანიშნვისა არა ჰგავს იესოს მიმდევართა სხვა შტოს, რომელსაც შეუძლია თავისი სურვილით დანიშნოს მოადგილე, თავისი ნაცვალი. სიკვდილის შემთხვევაში აცნობებდნენ მთელ ერს; ყოველი მხრიდან მოდიოდნენ დასატირებლად ეჩმიადინში. იქ დიდი თავყრილობა იყო. ამ ყრილობაზე ორ კაცს გამოჰყოფდნენ თავკაცებად (მოადგილეებად). ესენი იღებდნენ რუსეთის იმპერატორის დიპლომს ეს მოადგილე მიდის იმ ადგილას, რომელსაც ეწოდება ვალარსაპეტი; ვალარსაპეტი ძველად სომხეთის ცნობილი ქალაქი იყო. იგი დააარსა აშკანიანთა მეფის მითრიდატის ძმამ – ვალარსმა ვალარსა სომხეთის მეფის მითრიდატის ვაჟი იყო. ვაღარაქაბადი ეწოდება სოფელს, რომელიც უჩ-ქალაქის ახლოს მდებარეობს. სომხურად ვალარსაპატ და ვაღარაქაბად წარმოითქმის ვაღარაშაბად. სიტყვის ეტიმოლოგია – ვალარსაპატ.

მოყვარული სომეხები გაერთიანდნენ და ერთად იბრძოდნენ მათ წინააღმდეგ. ემიგრანტს ისინი ფიდაის ეტყვიან – იდეისათვის მებრძოლს, პატრიოტს. ფიდაელთა ძირითადი განშტოება თავმოყრილია რუ-

სეთში. ირანშიც მოიძებნება ნაწილი, ოსმალეთში კი განუწყვეტლივ ხდებოდა სომეხთა ემიგრაცია ოსმალები უსისინებდნენ კიდეც მათ, იარაღსა და საჭურველს აძლევდნენ. ოსმალთა კანონი მათ სასტიკად სჯიდა. ერთხანს ემიგრანტთა უმრავლესობა ოსმალეთის პოლიციის ხელში აღმოჩნდა; ნაწილი გაიქცა. შარშან ბევრი გამოააშკარავეს და უკიდურესი ზომები მიიღეს მათ წინააღმდეგ. თითოეულმა მათგანმა დიდი დანაკლისი ნახა. ოსმალები მათ სასტიკად ექცეოდნენ, ბევრი დაარბიეს, ბევრი მოკლეს კიდეც. სომხურმა გაზეთმა მრავალგზის გამოაქვეყნა ეს ცნობები, მაგრამ ამას შედეგი არ მოჰყოლია. სასტიკი რეპრესიები ისევ გრძელდება.

უმეტესობა ჩიოდა მთავართან. გაზეთი „მშაკი“⁸⁴ წერდა: „ვიმედოვნებთ, რომ ამ ადამიანების მეშვეობით ერის საქმე სულ წინ წავა. ახლა მთავარი ისაა, რომ შევიარაღდეთ, მოთმინებით და ერთსულოვნად ვიომოთ ერთი მიზნისათვის“. მთავარ იმედს ფიდაელთა მეთაურებზე ამყარებდნენ. ეს ხალხი სხვადასხვა პუნქტებში არალეგალურად მუშაობდა, მაგრამ მრავალრიცხოვანი უწყებების მეშვეობით მაინც აღმოაჩინეს. ფარდაზე დაქარგული იყო მათი სახელმწიფო ნიშანი: ორი ლომის სურათი, რომელიც ორი სომეხი ოსტატის ნახელავია. ოსმალეთს გარდა ოფიციალური გაზეთი თითქმის ყველა ქალაქში აქვთ. თბილისში სომხურ ენაზე ორი გაზეთი გამოდის, მათგან ყველაზე ცნობილია გაზეთი „მშაკი“, რომელიც უკვე 22 წელია არსებობს. არალეგალური სომხური გაზეთი გამოდის მარსელში*. სამეცნიერო წერილების უმრავლესობა, რომლებიც ევროპულ ჟურნალ-გაზეთებში ქვეყნდება ითარგმნება სომხურად. განსაკუთრებით ამხვილებენ ყურადღებას უპირველესად შეიარაღება-მომარაგების საკითხებზე. თუმცაღა მე სომხური „განათლება არა მაქვს, მაგრამ ზოგი რამ მათი ისტორიიდან წამიკითხავს. საყოველთაოდ ცნობილია, რომ ისტორიულ საკითხებში სომხებს ახასიათებს უკიდურესი ტენდენციურობა, იმ ზომამდე, რომ იმასაც ამტკიცებენ ნოე სომხურ ენაზე მეტყველებდაო. სომხეთი უძველესი ქვეყანა იყო და სხვა ქვეყნების უმრავლესობა ხშირად მათ მოხარკეებად ითვლებოდა. ნუმისმატურ კატალოგში მე მინახავს ერთი მონეტა, რომელსაც ერთ მხარეს ჰქონდა სომხური წარწერა, ხოლო მეორეზე –

*მარსელი არის საფრანგეთის ცნობილი საპორტო ქალაქი, რომელიც მდებარეობს თეთრი ზღვის პირას⁸⁵.

სპარსული. სპარსული წარწერა გვამცნობდა ქაიხოსრო იბნ ქეიქაუსის⁸⁶ სახელს. ეს წიგნი მოგვითხრობდა იმ დროის რამდენიმე ქალაქის შესახებ, რომელთაც ერთდროულად ირანიც განაგებდა და სომხეთიც. სწორედ ამის გამო იყო გამოხატული მონეტების ეს წყება. მე ამ საინტერესო ამბავზე იმიტომ შევაჩერე ჩემი ყურადღება, რომ ფეოდალთა და სხვა წარჩინებულ ხალხთა ისტორია ხშირად იხსენიებს ქაიხოსროს სახელს. ეს თანამედროვე წარწერა იმ დროისათვის დამახასიათებელი წარწერა არაა. მაშინ გავრცელებული იყო ლურსმული დამწერლობა, რომელიც ახლა ძირითადად მოჭრილ ფულზე, ვერცხლით ნაჭედ ნივთებზე და ტვიფრულ ხეზე გვხვდება. ცხადია, განსაკუთრებით საინტერესოა ის მონეტა რომელიც, ჩემი აზრით, ისპაჰანში უნდა იყოს აღმო-

ჩენილი. ეს ფული და სხვა ძვირფასი ნივთები განკუთვნილი იყო გასაყიდად; შესაძლოა სომხეთიდან ისპანის ჯულფაში მოხვდა და აქედან ამ წიგნის ავტორს ჩაუვარდა ხელთ. ხოლო მათი მეფის შესახებ რაც ისტორიიდან არის ცნობილი ამ საკითხთან დაკავშირებით, ზუსტად ის არის გადმოცემული.

ამქანელი მეფეები არშაკუნინთა⁸⁷ დინასტიას ეკუთვნოდნენ. ეს დინასტია განაგებდა სომხეთს. მათი სახელმწიფოს პირველი მმართველები სწორედ ამქანელები იყვნენ. სალაპარაკო ენა იყო ზენდი⁸⁸. ამ თავდაპირველმა ენამ, რომელზედაც ნოე ლაპარაკობდა, მიაღწია სომხეთს. ამბობენ, ნოეს კიდობანი არარატის მთაზე დაევენაო, ხოლო შემდეგ ნახიჩევანს მიაღწია და იქ შეჩერდაო. ნახიჩევანი სომხურად მოლაპარაკე პირველი ქალაქია. მსოფლიო ისტორიის მიხედვით ეს ამბავი საყოველთაოდ ცნობილი შეცდომაა.

ნოე ჯუდის⁸⁹ მთაზე დაეშვა, შემდეგ დასავლეთით გადაიწია, დაარსა პირველი დასახლება; სახელად ნახიჩევანი (ზენდურადაც ასევეა). კავკასიის ქალაქების უმრავლესობაში ამ სიტყვის მეორე ნაწილი ხშირად გვხვდება. მაგალითად: ნახიჩევანი, ერევანი, შირვანი; ვანი ზენდურად მსგავსს, დარს ნიშნავს. შეიძლება მემატინე ხსენებულ ენას (ზენდურს) ვარაუდობდა, ის ხომ განსაკუთრებით კარგად იცოდნენ.

მათი ძველი წარწერები უძველესი ლურსმული დამწერლობისაა. ის დამწერლობა კი, რომელიც ახლაც ხმარებაში, იმათ არა ჰგავს, ეს შემდეგ შეიმუშავეს.

იმ დღეებში, მე რომ თბილისში ვიყავი, დედაქალაქში მეფის ნაცვალი⁹⁰ ჩამოვიდა ძველის გასაცვილებლად⁹¹ და ახალი იმპერატორის მისასალმებლად⁹². მაგრამ ფარული მიზანი ამ მოგზაურობისა დახმარების თხოვნა იყო, ოფიციალური საბაზი კი ახალი იმპერატორის

38

მისალმება და, წესისამებრ, ადრესის წაკითხვა. ბერლინის ხელშეკრულების შესაბამისად 61-ე პარაგრაფის მიხედვით, რომელიც სომხეთის საქმეების მოწესრიგებას ეხება და ამ საკითხის მოსაგვარებლად რეფორმების ჩატარებასა და მშვიდობის დაცვას, მათ ეკისრებათ უშიშროების უზრუნველყოფა და ძარცვისაგან ხალხის დაზღვევა. ეს პუნქტები უნდა განხორციელდეს პრაქტიკულად, სიტყვით და არა საქმით. ამბობენ, რომ ხსენებულ ქვეყანაში გაიგზავნა ასიათასი კაცი სომეხთა გასაქლევად, ნაცვლად მათი გაჟლეტისა არეულობის მოთავე სომხებიც კი გაათავისუფლეს და არავინ არ მოუკლავთ.

მეფის ნაცვალი თავის რეზიდენციაში იმყოფებოდა და ჩვენი შენობის წინ აივანზე იყო გამოსული. მეფის ამაღამ ხალხის წინ ჩაიარა. ადგილობრივი მთავრობიდან არავინ დასწრებია ამ ცერემონიალს. მხოლოდ სომეხი მოსახლეობა შეხვდა იმპერატორს დიდი პატივითა და სიყვარულით. იმპერატორის ჩამოსვლის ამბავი მთელი საზოგადოების ყურადღების ცენტრში იყო. უამრავი ხალხი გამოეფინა ქუჩებში. მეფე დაახლოებით 70 წლისაა, ჭკვიანი და გონიერი სახე აქვს. იმპერატორის უკან იდგა ორი კაცი, შათერი (მეფის ამაღლის სავალდებულო წევრი მისი მოგზაურობის დროს) გახევებული სახეებით. იმ ღამეს სომხურ ეკლესიებში საგანგებოდ დაანთეს ჩირაღდნები, იყო დიდი ილუმინაციებიც. განსვენებული იმპერატორის, დიდი მთავრის⁹³ კავკასიაში

მმართველობის პერიოდი ძალზე საამო და ტკბილად მოსაგონარი დარჩა სომხებისათვის. ამბობენ, რომ იგი დაჰპირდა მათ იმგვარივე ტიპის სამეფოს შექმნას, როგორცაა ბულგარეთი ანდა ფრანგული სამეფოს საგვარეულოები: „თქვენი მმართველობა სომხეთში იქნება და საფრანგეთსაც გაჩვენებთ“ –ო თქვა მან. ამ დაპირების თანახმად დიდმა მთავარმა სომხეთი გამოჰყო კავკასიიდან. თუმცაღა ამით სომხების მდგომარეობა უკეთესი არ გამხდარა. სომხების პრობლემა მე ზედმიწევნით გამოვიკვლიე და რამდენადაც მე ვიცი სომხეთმა თავისუფლება მაინც ვერ მოიპოვა.

თბილისი ქართულ ენაზე ნიშნავს თბილ წყალს. ეს სახელი ქალაქს აქ არსებული ბუნებრივი ცხელი წყლების გამო უწოდეს. ცნობილია, რომ წინათ თბილისი იყო საქართველოს მეფეთა რეზიდენცია – სატახტო ქალაქი. დაარსებულია იგი 356 წელს ჩვენი წელთაღრიცხვით. 650 წელს საქართველოს დედაქალაქი ბიზანტიელებმა დაიპყრეს. შემდეგ გურჯისტანი ისევე, როგორც აზიის სხვა ქვეყნები არაბთა მფლობელობაში აღმოჩნდა; მერე იგი ჩინგიზ-ხანის დროს მონღოლებმა დაიპყრეს. ქართველებმა შემდეგ თანდათან დაიბრუნეს დამოუკიდებლობა. ბოლოს იგი ირანმა და ბიზანტიამ გაინაწილა ერთმანეთში. 1783

39

წელს ჩვენი წელთაღრიცხვით, რომელიც ჰიჯრის 1200 წელს შეესაბამება, ერეკლე II დადო ხელშეკრულება⁹⁴ რუსეთთან, რომლის თანახმადაც რუსეთს ევალებოდა საქართველოს პროტექტორატი. ერეკლე რუსეთისაგან დახმარებას, ჯარს, თხოულობდა; მოგვიანებით რუსეთმა გამოგზავნა კიდევ დასახმარებლად ჯარი. [სპარსელებმა] დაახლოებით 15 ათასი კაცი და ქალი წაასხეს ტყვედ ირანში. გიორგი მე-13 ამ ბრძოლის შემდეგ მთელი სამეფო რუსეთს ჩააბარა.

მონღოლების შემოსევამდე თბილისი ძალზე მჭიდროდ დასახლებული ქალაქი იყო. ქალაქში ყველა ხელობა იყო განვითარებული, ქალაქი გაშენებულია მთებს შორის; დასავლეთიდან მოედინება მდინარე სიძველის კვალი ატყვია ძველ ციხე-სიმაგრეებს, რომლებიც მთის კალთებზე მდებარეობს. ერთი მთის ძირას⁹⁵ ეკლესიააა გაშენებული. იქვეა საფლავი ცნობილი შეიხ სენანის⁹⁶. ეს საფლავი მუსლიმანთათვის და ქრისტიანთათვის ზიარების ადგილია. შეიხ სენანის საფლავს ახლაც პატივს სცემს ხალხი და წმინდა ადგილად რაცხს მას. არის აქვე მეჩეთი, რომელიც შაჰ-აბასს აუშენებია, საშენი მასალა მდინარის პირიდან ამოუტანინებია შაჰს. მდინარეზე ჯერ ერთი ხიდი იყო⁹⁷, ახლა 4-ია, და ისიც რკინის; მდინარეზე რომ იყო გადებული, ის შეუკეთებია.

თბილისში რუსეთიდან ჩამოვიდა გენერალი ერმოლოვი⁹⁸. რომელიც მეფის ნაცვალი იყო საქართველოში, თბილისს საფუძველი ჩვენს წელთაღრიცხვამდე ჩაეყარა. 1184–1212 წლებში თბილისი ძალზე ცნობილი და მჭიდროდ დასახლებული ქალაქი იყო. თბილისამდე ქართველ მეფეთა რეზიდენცია იყო ქ. ქუთაისი. თბილისი ჰავის მხრივ თბილი ქვეყანაა, თუმცაღა თბილი ქვეყნების კულტურები აქ არა ხარობს. ზაფხული თბილი ჰავის შესაბამისად ძალიან ცხელია, ზამთარი კი ძალიან კარგი და სასიამოვნო. ხალხი ზამთარში საამურად და მხიარულად ატარებს დროს. ქართველი ხალხი, საზოგადოდ, მშვიდობის მოყვარეობითა და სიმამაცით არის განთქმული. საყოველთაოდაა ცნობილი, რომ თათრებ-

თან და სპარსელებთან წარმოებულ ბრძოლებში დიდ გმირობასა და ვაჟ-
კაცობას იჩენდნენ; რუსეთ-ოსმალეთის ომში გამარჯვება ქართველმა
მხედრებმა მოიპოვეს, უმეტესი მათგანი მოხალისედაც კი წავიდა ომში.
ახლანდელი თავადები სულ შეიარაღებული არიან, (ქამარ-ხანჯლიანი
კაბები აცვიათ), ტკბებიან ცხოვრებით და დროს თავის გემოზე ატარე-
ბენ; დაუფიქრებლად ფანტავენ ქონებას და არცა დარდობენ ამაზე;
არ ეშინიათ მისი დაკარგვისა. რასაც ქართველები ფანტავენ, იმას სომ-
ხები იძენენ,

ქართველები კულტურულ ცხოვრებაშიც იჩენენ ინიციატივას, აგ-
როვებენ მასალებს ლექსიკონისათვის, ქართველი ერის ისტორიისათვ-

40

ის; აარსებენ გაზეთებს ქართულ ენაზე. დიდ გავლენას ახდენს მათზე
სომხების მანერა, მათი დღევანდელი ცხოვრების ყოფითი ამბები, მათი
მისწრაფებები, ჩვევები და ადათები. ქართველებში გზას იკაფავს აგრე-
თვე რუსეთის ყოფაც, მაგრამ ძირითადი მათთვის მაინც არის ძველი
ტრადიციული ყოფა, საკუთარი წესი ცხოვრებისა, რომელიც ახლაც არ
გაუგდიათ ხელიდან. ჩაცმულობა ძველი აქვთ, ქალებიც კი ტრადი-
ციულ სამოსს ატარებენ. ამიტომ სადაც არ უნდა წავიდნენ ისინი, ყვე-
ლა გამოარჩევს ქართველს. ერთ ქართველს რომ გადაუღოთ ფოტოსუ-
რათი, ამით მთელ ქართველობაზე შეიძლება შეექმნას კაცს წარმოდგე-
ნა, მთელი ერის სურათი დაიხატება. უნდა მოგახსენოთ, რომ ისპაანთან
ერთი სოფელია, სადაც მთლიანად ქართველები⁹⁹ ცხოვრობენ. მათ ახ-
ლა სრულიად დავიწყებული აქვთ საკუთარი ენა. ახსოვთ ის, რომ სა-
ქართველოდან არიან გადმოხვეწილნი. კვლავ ფიქრობენ, რომ მათ
მდგომარეობას სპეციალური უწყებები გამოიკვლევენ. ამ ქართველთა
ტომიდან ბევრია ჩაბმული სახელმწიფოებრივ საქმიანობაში. თვითონ
გუბერნატორიც ამ ქართველთა ტომისაა. რუსის ჯარში ბევრი ცნობი-
ლი ქართველი გენერალია

ამჟამად თბილისში სხვადასხვა ტიპის ხალხი ცხოვრობს. წმინდა
ქართული ქალაქი ქუთაისია, რომლის ძირითადი მცხოვრებნი ქართვე-
ლები არიან. ქუთაისი ძალიან კარგი ქალაქია. წინათ ეს იყო ქართ-
ველთა სახელმწიფო ცენტრი. ფოთი, ბათუმი, არტანი, ყარსი ქართუ-
ლი მსხვილი ქალაქებია.

ნათლისღება თბილისში ტარდება, როგორც ქრისტიანული რე-
ლიგიის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი დღესასწაული ორთაღოქსალური
შტო, რომელიც ფაქტიურად რუსეთის ოფიციალური რელიგია არის,
დიდის ზეიმით იხდის რუსეთის ყველა ქალაქში ამ რელიგიურ დღე-
სასწაულს რელიგიური წესებისა და ადათების დაცვით. ამ დღეს ყვე-
ლა მონაწილე თავს იყრის თბილისში. ეს ზეიმი დაახლოებით რამდე-
წიმე დღეს გრძელდება თავისი ცერემონიალით. ნათლისღების ადგილს
რთავენ და ალამაზებენ. მდინარის პირას ბევრ ლამაზ, ხისგან ნაკეთებ
ოთახს გაამზადებენ; ამავე მხარეს მორთულია ხეივანი, რომელიც
მთელ სივრცეზე დროშებით არის გაწყობილი ხიდის თავიდან ბოლო-
მდე. ხიდის ბოლოს ხის დარბაზი მორთულია სხვადასხვა ფერის რო-
გორც სახელმწიფო, ისე საეკლესიო დროშებით. დანიშნულ დღეს თი-
თქმის მთელი საქართველოს მოსახლეობა გამოდის ქუჩებში. იმდენი
ხალხი იყრის თავს, რომ მოძრაობა შეუძლებელი ხდება. საცხოვრებე-

ლი ბინებიდან ნათლისღების ადგილი არა ჩანს და უმეტესი ნაწილი მოსახლეობისა აივანზე გადის. პოლიციის სამმართველო კი კრძალავს

41

აივანზე გასვლას, რადგან სანახაობის მსურველები სხდებიან იქ. ვინაიდან ბევრი ხალხის დაჯდომამ შეიძლება გამოიწვიოს აივნების გადატვირთვა, მათი ჩატეხვა და ხალხის დაზიანება, ამიტომ აკრძალულია მათზე გასვლა. იმ აივნებზე კი, რომლებიც ინჟინრებმა დაათვალიერეს და საშიშროებას აღარ წარმოადგენს ამ მხრივ (საექვო აივნები გაამაგრეს კიდეც) გასვლა ნებადართულია.

დიდის გასაჭირით გამოვედი ბინიდან და გავეშურე მდინარის პირას და დავინახე, რომ ხიდზე, ქუჩის ორივე მხარეს, შენობები და შენობის სახურავები ხალხით იყო გაჭედილი. უმრავლესობა იყო საპატიო, სოლიდური ხალხი – ბატონები და ქალბატონები. ვინც ამ უბნის მცხოვრებნი არ იყვნენ ისინი ისხდნენ ეტლებში, რომლებიც ამ ადგილის პირდაპირ იდგა და შიგნიდან უმზერდნენ ამ სანახაობას. ამასობაში გაისმა მუსიკის და საყვირის ხმა. ჯარის დაახლოებით 15 პოლკი გაეშურა ეკლესიისაკენ ჯვრის წამოსაღებად ბაირაღებითა და სხვა საომარი საჭურველით აღჭურვილი. შუადღე იქნებოდა ჯვარი რომ წამოასვენეს მდინარისაკენ: წინ მოდიოდა კაზაკთა ცხენოსანი რაზმი, ჟანდარმთა ჯგუფი, შემდეგ კავკასიის სარდალი, მერე დანარჩენი ოფიცრები და მათ შემდეგ ეკლესიის მეთაურნი საეკლესიო ტანსაცმელში, ეკლესიის დროშებითა და ჯვრით ხელში. კათალიკოსმა, რომელსაც უკან მოსდევდა დროშების წინ მიმავალი 100 ბავშვი საეკლესიო ტანსაცმელში გამოწყობილი, პროცესია ეკლესიისაკენ წაიყვანა. მათ შემდეგ იყო ჯარისკაცთა პოლკები, რამდენიმე მათგანი ხეივნის მხარეს იდგა წესრიგის დასაცავად. კათალიკოსმა ჯვარი მდინარეში ამოავლო, ნაკურთხი წყალი პირველად დიდებული გვარის ოფიცრებს დაასხურა, შემდეგ უბრალო ჯარისკაცებს. ცივ წყალს შეჩვეული ხალხი პირდაპირ წყალში შევიდა. მდინარის მეორე ნაპირს მყოფი ხალხი კი წყალს პეშვებით ისხამდა სხეულზე, თავ-ფეხს ივლებდნენ ნაკურთხ წყალში. დიდებულთაგან ამისათვის ყურადღება არავის მიუქცევია, თავიც არავის გაუბრუნებია იქით. მიუხედავად ასეთი თავყრილობისა, უთავბოლო ყაყანი იდგა, არაფერი ისმოდა. შემდეგ გაისმა ქვემეხებისა და თოფების გრიალი.

ჯარის ის ნაწილი, რომელიც ამ დღესასწაულში იღებდა მონაწილეობას, დიდი მთავრის, წინანდელი იმპერატორის მბრძანებლობაში იმყოფებოდა.

ნათლისღების დღესასწაული სომხებს სხვა დროს აქვთ, რუსული რელიგიური წესისაგან განსხვავებით. ამიტომ აქ იყვნენ მხოლოდ ქართველები დღესასწაულისათვის საჭირო ატრიბუტებით.

42

თბილისის თეატრი დიდი თეატრის მსგავსად ჯერ არაა დასრულებული. ახლანდელი თეატრი მდინარის პირასაა გაშენებული. ქალაქის ბაღის ახლოს. იგი დიდხანი არაა, რაც აქ გააშენეს. ორსართულიანი შენობაა. ზედა სართულზე მოთავსებულია ლოჟები, ქვევით რამდენიმე

რიგად არის გაწყობილი სკამები. ისინი რაც შეიძლება მჭიდროდაა მიდგმული ერთმანეთთან. ეს ადგილები შედარებით ძვირი არის. ლოჟების ფასი კი 10-დან 20 რუსულ მანეთამდეა. უბრალო ხალხი თეატრის ისე არ ეტანება, როგორც წარჩინებულნი. მას უფრო ცირკის სანახაობები იზიდავს, საპატიო ადგილი თეატრში ბევრია. ისეა მოწყობილი, როგორც ირანული დარბაზი. განსაკუთრებული ადგილები სცენა-დან ორი ზარეს სიმაღლეზეა, ლოჟები პატარ-პატარა ოთახებადაა დაყოფილი, ისე რომ შიგ ოთხი ადამიანი ეტევა. თითოეულ ლოჟას თავისი სპეციალური შესასვლელი აქვს. წინ გადაჭიმულია მოაჯირები, რომლებიც შუა თეატრს გადასცეკრიან. თეატრის ჭადები გაზით ინთება. წარმოდგენის დროს სინათლე ქრება დარბაზში. ჯერ ნელ-ნელა იკლებს და მერე სულ ქრება. სცენის წინ არიან მუსიკოსები, რომელთა ქამანჩების სიგრძე აღწევს 2 ზარეს. ერთი წყება მუსიკოსებისა ქამანჩებიან საკრავებზე უკრავს, მეორე ვიოლონჩელოსა და ჩასაბერ საკრავებზე და სხვა ამგვარ ინსტრუმენტებზე. სცენის მხარეს არის ძალიან ლამაზად მოხატული ფარდა. ფარდა აიწევა თუ არა, იწყება წარმოდგენა. ის სპექტაკლი, რომელიც მე ვნახე აქ, ასეთი შინაარსისა იყო: მთავარი გმირი ესპანეთის მეფის მთავარსარდალია, რომელმაც დაიპყრო აფრიკა და ზღვით დაბრუნდა უკან. პირველი ფარდა აიწია თუ არა, გამოჩნდა ზღვის ნაპირი და ნავსადგური. ზღვის ტალღები მღელვარებდნენ და ენერგიულად ეხეთქებოდნენ ნაპირს. შუაგულში მოჩანდა გამწვანებული კუნძული. ცის ერთი ნაწილი ღრუბლებს დაეფარა, მეორეზე მზე კამკამებდა. ამათ შორის შუა ზღვაში ჩანდა მომავალი გემი, რომელიც ნელ-ნელა ნაპირს მოუახლოვდა, გემში სწორედ ეს მავრი იჯდა თავისი ჯარით; გადმოვიდა ნაპირზე, მიესალმა მეფეს. ესპანეთის მეფემ იგი დიდი ღვაწლისათვის დაასაჩუქრა თავისი ასულით. ფარდა დაიხურა. მეორე მოქმედება წარმოადგენს საქორწილო ლხინს: შეკრებილან დიდებულნი, არის დიდი ზეიმი და მხიარულება. პატარძალი ჩააბარეს სარდალს. მესამე მოქმედებაში ნაჩვენებია როგორ უკავშირდება ერთი ვერაგი იტალიელი მეფის ასულის მოსამსახურე ქალს; მისი საშუალებით იპარავს დედოფლის ცხვირსახოცს და მიაქვს ქმართან; ამან ეს სარდალს უთხრა და ეჭვებით შეპყრობილი სარდალი ჰკლავს დედოფალს; რო-

43

დესაც სიმართლე გაიგო (დედოფლის უდანაშაულობა), თვითონაც მოიკლა თავი. ეს მომენტი სცენაზე ძალზე შთამბეჭდავდაა ნაჩვენები.

12 საათზე წარმოდგენა დამთავრდა. ამ თეატრში ხალხი უმეტესად ან ფრანგულად საუბრობდა, ან რუსულად.

ქალთა ზნე-ჩვეულებანი

ევროპაში ყველა ქალი ემანისპირებულია და დიდის პატივისცემით სარგებლობს საზოგადოებაში. განსაკუთრებით რუსეთში არიან ისინი პატივით აღჭურვილნი საზოგადოებრივ ადგილებში. თბილისში ქალს ვერ იპოვით, გაუნათლებელი და უსწავლელი რომ იყოს. ყმაწვილი ქალები სპეციალურ უმაღლეს სასწავლებლებში იღებენ სწავლა-განათლებას. ეს სასწავლებლები უშვებენ კვალიფიციურ მდივნებს, გადამწერებს, ბუღალტრებს, მუსიკოსებს და ასეთი სხვა პროფესიის ადამიან-

ნებს. ქალების უმრავლესობა სხვა საქმეებითაც არის დატვირთული. იმათ შევხვდებით სხვადასხვა თანამდებობებზე: არიან მაღაზიის დირექტორები, ბუღალტრები, მოლარეები, მოსამსახურენი და სხვ. ტელეგრაფისტები, მდივნები, ბილეთების გამყიდველნი რკინიგზის სალაროებში. სპეციალურ დაწესებულებებში მათ სპეციალური ტანსაცმელი აქვთ და მას ატარებენ. ქალები ჯარშიც მსახურობენ. ქართველ ქალებს აქვთ მზითვი ათი ათასი თუმნიდან მილიონამდე. ღარიბი ქალიშვილი ძალიან ლამაზიც რომ იყოს, ქმარს მაინც ვერ იშოვნის, თუ ფული არა აქვს. ამიტომ არის ხოლმე, რომ ხშირად მამაკაცები უშნო ქალებს თხოულობენ ფულის გულისათვის. სხვანაირად რომ ვთქვათ, ქალები, რომლებსაც ძალიან ლამაზი და მიმზიდველი შესახედაობა აქვთ და უფულონი არიან, ხშირად ცუდ გზას ადგებიან და უხამს საქმეებს გადაჰყვებიან ხოლმე. ისეთები, ვისაც არც სიმდიდრე აქვთ და არც ლამაზები არიან, განუდგებიან ამ ქვეყანას და მონაზვნად იკვცევიან. ბევრი ისეთი ქალი მინახავს პატიოსანიც არის, კარგად და რიგიანად იქცევა, ლამაზიც არის, ქონება არა აქვს, მაგრამ იტანს ცხოვრების ყველა სიმწიფეს, არ ერიდება მუშაობას და თავისი პირის ოფლით გააქვს ლელო:

ქალთა ტანსაცმელი არის სადა, გრძელი. კაბები ოქრომკერდიანი, ენიანი. არის მეწკვიანი კაბები, რომლებიც ირანში იყო გავრცელებული, მაგრამ ახლა აღარავინ იცვამს იქ მათ, რადგან ეს ჩაცმულობა დიდი ხანია გადავარდა მოდიდან. ოქრომკერდიან, ძველ მოოქროვილ და ენიან კაბებს თბილისშიც ახლა მხოლოდ მოცეკვავეები და მსახიობები იცვა-

44

მენ თეატრებში. ტანსაცმელი, რომელიც ახლაა მოდაში*, ქალებს საგონებელში აგდებს.

ქუჩაში, ეტლში ჩაჯდომისას, მეჯლისზე მონაწილეობის დროს ქალები ყველგან და ყოველთვის პრიორიტეტით სარგებლობენ. მამაკაცები პატივს სცემენ და ყოველთვის წინ ატარებენ მათ. თუ ტრამვაი ხალხით არის გაჭედილი და დასაჯდომი ადგილი არ მოიძებნება, კაცები სწრაფად წამოხტებიან ადგილიდან და უთმობენ ადგილს მანდილოსნებს და თვითონ მთელი გზა ფეხზე დგანან, ყველგან ასეა. ვთქვათ ქალი ადის ან ჩამოდის ტრანსპორტიდან, მას აუცილებლად ხელს შეაშველებს მამაკაცი; ყოველთვის დიდი პატივით და ყურადღებით ეპყრობიან ხოლმე ქალებს სრულიად უცნობი მამაკაცებიც კი. თეატრში და სხვა საზოგადოებრივ ადგილებში ქმრები მოწიწებით ექცევიან თავის ცოლებს; აცმევენ პალტოს ან ხდიან. თუ ქალს თან არ ახლავს თავისი მეუღლე, მას სხვა მამაკაცი ემსახურება, სულერთია ნაცნობია თუ უცნობი. თეატრში, მეჯლისზე და სხვა საზოგადოებრივ ადგილებში ქალი სრული თავისუფლებით სარგებლობს.

ქორწილი თბილისში ისევე ტარდება, როგორც სხვა კულტურულ ქალაქებში აქვს ამას ადგილი; სადად, უბრალოდ, ტრადიციულად. უმრავლესობა ასეთი ზეიმებისა სრულდება ერთ ღამეში. ზოგიერთი წესი, რომლებიც ტვირთავს და ამძიმებს ქორწილს, უკვე უკუგდებულია. ქორწილი ან სხვა თავყრილობა ყოველთვის მუსიკის თანხლებით მიმდინარეობს. ერთი საათი რვა მანეთი ღირს. ამისათვის საჭიროა სახელმწიფო ორკესტრის დაქირავება.

ბავშვების სწავლა-აღზრდის საქმეც მოგვარებული აქვთ. ქალები

არიან ბავშვების აღზრდელები, დიასახლისები. ამას გარდა გოგონებს სკოლაში ყველა სხვა დარგის მეცნიერებას შეასწავლიან.

* მოდა – ესკიზს, პროექტს ეტყვიან.

კომენტარები*

1. უ რ მ ი ა – ქალაქი ირანის აზერბაიჯანში, ურმიის ტბიდან დაახლოებით 20 კმ დაშორებით.
2. ჯ უ ლ ფ ა , ჯ უ ლ ფ ი ს გ ა ს ა ს ვ ლ ე ლ ი – ნახიჩევანის მაზრის სოფელი, ერევნის ოლქში: მდებარეობს იქ, სადაც მდინარე ა ლ ი ნ ჯ ა - ჩ ა ი უერთდება არაქსს, არაქსის მარცხენა სანაპიროზე, სპარსეთის საზღვარზე, ჯურფა უკანასკნელი სადგურია კავკასიის რკინიგზის ხაზზე. აქედან გადის მთავარი ტრაქტი თავრიზსა და თეირანში მკვლეი ჯულფა ძალზე მნიშვნელოვანი ქალაქი იყო მრავალრიცხოვანი დასახლებით (დაახლოებით 50 000), დღეს მხოლოდ ნანგრევები და შემორჩენილი. ამ სოფლის დაარსებას მიაწერენ სომეხთა მეფეს ტიგრან I-ს. 1603 წელს შაჰ-აბასმა დაანგრა ჯულფა, 50 000 მცხოვრები აყარა და ისპანის ახლოს დაასახლა. ამ ადგილას აღმოცენდა ახალი ჯულფა (ნ ო რ ჯ უ ლ ა).
ირანსა და რუსეთს შორის სავაჭრო ურთიერთობა ჯულფის საბაჟო კონტორის მეშვეობით წარმოებდა. ალინჯა ჩაის სათავესთან არის საბორნე გასასვლელი არაქსზე. ესა სწორედ ე. წ. ჯ უ ლ ფ ი ს გ ა ს ა ს ვ ლ ე ლ ი , რომელსაც იხსენიებს ტექსტში მ ა ჯ დ - ო ს - ს ა ლ ტ ა ნ ე (იხ. С. Тер-Ованесян, город Джуфа, Тбилиси, 1937).
3. ა ს კ ე რ - ა ბ ა დ ი – ნახიჩევანის მაზრის სოფელი, ნახიჩევანიდან რამდენიმე კილომეტრით დაშორებული.
4. ყ ა რ ა ბ ა ღ ი , ყ ა რ ა ბ ა ღ ლ ა რ ი – ყოფილი სახანო შუმის ტერიტორიაზე, ელიზავეტოპოლის გუბერნიაში. ყ ა რ ა ბ ა ღ ი არის აგრეთვე გოქჩის ტბის სამხრეთ-აღმოსავლეთითაც.
5. ს ა რ ა ზ - დ ე ჰ ა თ - ს ა ლ ა მ ა ს ი – პატარა დასახლება ჯულფის მახლობლად.
6. დ ი ზ ე - დ ი ზ – პატარა სოფელი ჯულფის ახლოს.
7. ი ვ ა ვ ღ ა ლ ი – სოფელი ჯულფის ახლოს.
8. მ ა ქ უ – პატარა ქალაქი ირანის უკიდურეს ჩრდილო-დასავლეთში.
9. ა რ ა ქ ს ი – მდინარე, რომელიც გაედინება ყარსის ოლქის ფარგლებში (140 კმ სიგრძე), საერთოდ მცირე წყლიანი მდინარეა; სანაოსნო მნიშვნელობა არა აქვს. ყარსის ოლქში მას რამდენიმე მცირე შენაკადი უერთდება (ასე, მაგალითად, ერევნის გუბერნიის საზღვარზე უერთდება არ ფ ა - ჩ ა ი ს შენაკადი).
10. ნ ა ხ ი ე ვ ა ნ ი – სამაზრო ქალაქი ნ ა ხ ჭ ე ვ ა ნ - ჩ ა ი ს ა და არაქსს შორის გაშენებული. მკვლეი გადმოცემების თანახმად იგი ნოეს დაუარსებია, (მისი მცხოვრებნი დღესაც მითუთითებენ ნოეს საფლავზე). ზოგიერთი სომეხი და სპარსელი ისტორიკოსი ქალაქის დაარსების თარიღად ჩვენს წელთ-

* გეოგრაფიულ პუნქტთა დასახელებებს ვტოვებთ მკვლეი ადმინისტრაციული, დაყოფის მიხედვით – მ. მამაცაშვილი.

აღრიცხვამდე 1539 წელს მიიჩნევს. (იგი ტიგრან I უნდა დაეარსებინა). ჩვენს წელთაღრიცხვამდე მე-4 საუკუნეში ნახიჩევანი დაანგრიეს სპარსელებმა. 1064 წელს მას აპყრობენ სელჯუკები; მე-13 საუკუნეში ქალაქი დაარბია ჩინგიზ-ხანმა. ბევრჯერ იქნა იგი დარბეული აგრეთვე სპარსთა და თურქთა მიერ თურქმანჩაის ხელშეკრულების თანახმად სპარსეთმა ნახიჩევანი რუსეთს დაუთმო.

11. უ ზ უ ნ დ უ ზ ი – ნახიჩევანის მაზრის პატარა სოფელი.
12. ყ უ რ ა ყ ი – სოფელი ნახიჩევანის მაზრაში, ნახიჩევანიდან რამდენიმე კილომეტრით დაშორებული.
13. ნ უ რ ა შ ი ნ ი – ქალაქის ტიპის პატარა დასახლება ნახიჩევანის მაზრაში, მდინარე არფა-ჩაიდან 5 კმ დაცილებით.

14. ს ა დ რ ა ქ ი – ქალაქი ერევნის გუბერნიაში, ერევნიდან რამდენიმე კილომეტრით დაშორებული.
15. დ ა ვ ა ლ უ , დ უ ჰ ლ უ , დ უ ლ უ – ქალაქი ერევნის გუბერნიაში, ერევნიდან 45 კმ დაცილებით.
16. ყ ა მ ა რ ლ უ – სოფელი ერევნის გუბერნიაში, ერევნიდან 25 კმ დაშორებით.
17. ი ლ ა - ჰ ა მ ზ ა ლ უ – ერევნის მახლობლად მდებარე სოფელი.
18. ე ლ ა რ ი – პატარა ქალაქი ერევნის გუბერნიაში, ერევნიდან რამდენიმე კილომეტრით დაშორებული.
19. ფ ა ნ დ ა ლ ი – პატარა სოფელი ერევნის გუბერნიაში.
20. უ ხ ტ ა , ო ხ ტ ა (ა ხ ტ ა) – სოფელი ერევნის გუბერნიაში, ახალი ბაიაზე-თის მაზრაში.
21. ე ლ ე ნ ო ვ კ ა – ახალი ბაიაზეთის მაზრის სოფელი ერევნის გუბერნიაში (დასახლებულია რუსებით).
22. ს ე მ ი ო ნ ო ვ კ ა – ახალი ბაიაზეთის მაზრის სოფელი ერევნის გუბერნიაში (დასახლებულია რუსებით).
23. დ ი ლ ი ყ ა ნ ი – სოფელი ელიზავეტპოლის (განჯის) გუბერნიაში (დასახლებულია სომხებით), რომელიც მდებარეობს აღსტაფიდან მიმავალ საფოსტო გზაზე, სამხრეთით.
24. ა ზ ა ნ ი – აზნანს დამახება, მაჰმადიანთა სალოცავად მოწოდება.
25. თ ა რ ს ე - ჯ ა ი – პატარა მდინარე ყოფილ ელიზავეტპოლის გუბერნიაში; ამავე სახელწოდებას ატარებს სოფელიც.
26. ქ ა რ ა ვ ა ნ - ს ა რ ა ი – ახალი ბაიაზეთის მაზრის სოფელი ერევნის ყოფილ გუბერნიაში დილიქანიდან ჩრდილოეთით.
27. უ ზ უ ნ თ ა ლ ა – ახალი ბაიაზეთის მაზრის სოფელი ქარავან-სარაის ჩრდილოეთით.
28. ა ღ ს ტ ა ფ ა – ბაქოს გუბერნიის ყოფილი ქალაქი, თბილისიდან 694 კმ დაშორებით, ბაქო-თბილისის რკინიგზის ხაზზე.
29. ბ ე ვ ი ლ ი – აღსტაფის ახლოს მდებარე სოფელი, რკინიგზის სადგური.
30. ს ა ლ უ ყ ა ლ ა – რკინიგზის სადგური აღსტაფა-თბილისის ხაზზე.
31. ს ა ვ ჯ ა ბ ა ლ ა – სოფელი აღსტაფის ახლოს, რკინიგზის სადგურის სამხრეთით, თბილისისაკენ.
32. ბ ე ვ ი ქ - ყ ი ა ს – რკინიგზის სადგური აღსტაფა-თბილისის ხაზზე.
33. ნ ო ყ რ ე - ბ ა ზ ი – რკინიგზის სადგური აღსტაფა-თბილისის ხაზზე.
34. სასტუმრო „როსია“ – ეს სასტუმრო მდებარეობდა გოლოვინის (ახლანდელი

რუსთაველის) პროსპექტზე, ჯანმრთელობის სამინისტროს ყოფილ შენობაში.

35. დიდი ბულვარი – იგულისხმება ახლანდელი პიონერთა სასახლის წინ მდებარე ხეივანი.
36. სასტუმრო „ვერსალი“ – ეს სასტუმრო მდებარეობდა ვორონცოვის ძეგლის პირდაპირ.
37. ვორონცოვის ძეგლი – ეს ძეგლი იდგა ვორონცოვის (ახლანდელი მარქსის) მოედანზე, ნიკოლოზის ხიდთან (ახლანდელი მარქსის ხიდი). ძეგლი დაიდგა 1867 წელს ქართველი თავადაზნაურობის სურვილითა და ინიციატივით იმ ფულით, რომელიც შეიკრიბა მოსახლეობაში, ამით ქართველმა თავადაზნაურობამ გაიღო ხარკი იმ „ღვაწლისათვის“, რომელიც მიუძღვის ვორონცოვს კავკასიის წინაშე.
38. ხ ა ზ ა რ თ ა ზ დ ვ ა – იგულისხმება კასპიის ზღვა.
39. ზ ა რ ყ – მანძილის საზომი ერთეულია, დაახლოებით 107 სმ უდრის.
40. ა გ რ ი - დ ა ლ ი (შ ა ჰ - ი ო ლ - დ ა ლ ი) – არარატის ერთ-ერთი ქედის სახელი, რომელსაც, თავის მხრივ, რამდენიმე მწვერვალი აქვს: ა შ ა ხ - დ ა ლ ი (10723 მ) და კ ე ს ა - დ ა ლ ი (11262 მ) სიმაღლისა. ეს ქედი ერთმანეთი-

საგან ჰყოფს არაქსსა და ევფრატს (მურად-ჩაი) და ამდენად, წარ-
მოადგენდა ბუნებრივ საზღვარს თურქეთსა და რუსეთს შორის.

41. იგულისხმებს აღმოსავლეთ საქართველო.
42. ს ო ხ უ მ - ყ ა ლ ა – ასე იხსენიებენ ქალაქ სოხუმს ძველი საისტორიო თზუ-
ლებში.
43. შ ი რ ვ ა ნ ი – ყოფილი ბაქოს გუბერნიის სამაზრო ქალაქი, ძველად არსებობ-
და შირვანის სახანო, სასანელთა სავასალო. მისი მეფეები ცნობილი იყ-
ნენ, როგორც „შირვან-შაჰები“ დავით აღმაშენებლის დროს შირვანი სა-
ქართველოს შემოუერთდა, მაგრამ შემდეგ ამ სახანომ კვლავ დაიბრუნა
დამოუკიდებლობა.
44. შ ა ქ ი – ქალაქი ბაქოს ოლქში, ნუხის მაზრა. ყოფილი სახანო.
45. შ ე მ ა ხ ა – ყოფილი ბაქოს გუბერნიის სამაზრო ქალაქი. წინათ იგი შედიოდა
შემახის გუბერნიაში. ზოგიერთი ცნობის მიხედვით ეს ქალაქი მე-19 საუკუ-
ნეში, ხოსრო ანუ შირვანის მეფობის დროს აღმოცენდა ხოსროს იგი გა-
დაუქცევია, თითქოს, შირვანის მთავარ ქალაქად. ძველად შემახა იყო
აზრეშუმით ვაჭრობის ცენტრი. ვაჭრობა წარმოებდა ვენეციასთან, გესუას-
თან, რუსეთსა და სხვა ქვეყნებთან.
46. ქ ა მ რ ი – ქალაქი ყოფილი ბაქოს გუბერნიაში, ნუხის მაზრა.
47. რუსეთ-თურქეთის ზავის საკითხს იხილავდა ევროპის კონგრესი ბერლინში,
სადაც 1878 წელს 13 ივლისს დაიდო ტრაქტატი, რომლის საფუძველზე ბალ-
კანეთი არსებითად გაინაწილა ავსტრიამ და თურქეთმა. რუსეთს დაუბრუნ-
და მხოლოდ ბესარაბია. ბერლინის ტრაქტატის ძალით რუსეთს თავის
მფლობელობაში დაუმტკიცდა ბათუმი, არტაანი და ყარსი (იხ. ა. კიკვიძე, სა-
ქართველოს ისტორია მე-19 საუკუნე, თბილისი, 1954).
48. ა რ დ ა ჰ ა ნ ი , ა რ დ ა ა ნ ი (ისტ. ა რ ტ ა ა ნ ი) – მდებარეობს ყარსის ოლ-
ქის ჩრდილოეთ რაიონში.
49. ყ ა რ ს ი – ყარსის ოლქის მთავარი ქალაქი.
50. გერმანელი კოლონისტების მოწყობა საქართველოში გენერალ-ერმოლოვს ჰქონ-
და დავალებული, ალექსანდრე I-ის მეუღლის ინიციატივითა და მფარვე-

48

ლობით 1818 წელს საქართველოში გადმოსახლეს 500 ვიურტემბერგელი
გერმანელის ოჯახი. მთავრობამ მათ მოსაწყობად გარკვეული თანხა გაიღო, არ
დაუზოგავს ოქროც კი. გერმანელებს გარდა საქართველოში ჩამოსახლეს სომ-
ხები ბერძნები და რუსები. 1828 წელს ირანის აზერბაიჯანიდან საქარ-
თველოში გადმოსახლეს 8.250 კომლი სომეხი. 1829–1831 წლებში სა-
ქართველოში, კერძოდ, ზემო ქართლში ბერძენ-სომეხთა 14 ათასი კომლი
დასახლდა. მე-19 საუკუნის 30-იან წლებში საქართველოში შემოსახლება
იწყეს რუსმა სექტანტებმა – დუხაბორებმა და მალაქნებმა. კოლონისტა ეს
ნაკადი განსაკუთრებით გაიზარდა ვორონცოვის დროს ვორონცოვმა დაა-
სახლა საქართველოში 3.500 კომლი რუსი სექტანტი (დაწვრილებით იხ.
ა. კიკვიძე საქართველოს ისტორია. მე-19 საუკუნე, თბილისი 1954, გვ. 232 –
233; ფადევი ა. მ., მთავარ-მართებელი ა. პ. ერმოლოვი და გერმანელების
ახალშენები ჩვენში, ჟურ. „Русск. архив“, 1891, № 9, (ალ. ყიფშიძისეუ-
ლი თარგმანი), აგრეთვე, ა. ფრონელი, „ივერია“. 1891, 19 სექტემბრის
№ 199, გვ. 2–3).

51. ვ ლ ა დ ი კ ა ვ კ ა ზ ი (ახლანდელი ორჯონიკიძე) – მდებარეობს მდინარე თერ-
გის ორივე ნაპირზე, დარიალის ხეობაში. 1863 წელს იგი საოლქო ქალაქად
აქციეს ვლადიკავკაზს დიდი სამხედრო-სტრატეგიული მნიშვნელობა ჰქონ-
და. გარდა ამისა, იგი იყო მნიშვნელოვანი სავაჭრო ცენტრიც.
52. გ ე ო რ გ ი ე ვ ს კ ი – თერგის ოლქის ქალაქი, პიატიგორსკიდან 35 კმ დაშო-
რებული, სამხრეთ-აღმოსავლეთით. 1777 წელს საფუძველი ჩაეყარა გეორგი-
ევსკის ციხეს, რომელიც მოზდოკს აერთებდა აზოვთან. 1783 წელს აქ დაი-

დო ხელშეკრულება რუსეთსა და საქართველოს შორის, რომელიც ცნობილია „გეორგიევსკის ტრაქტატის“ სახელწოდებით. 1786 წელს კავკასიის გუბერნიის შექმნასთან დაკავშირებით გეორგიევსკის ციხე სამაზრო ქალაქად იქცა, ხოლო 1802 წელს იგი უკვე საგუბერნიო ქალაქია.

53. ა ლ ე ქ ს ა ნ დ რ ო ვ ს კ ი – ქალაქი ყოფილ ეკატერინოსლავის გუბერნიაში, ლოზოვ-სევასტოპოლის სარკინიგზო ხაზზე, რამდენიმე კილომეტრის დაშორებით სტავროპოლიდან.
54. იგულისხმება სტავროპოლი.
55. ფ ა რ ს ა ნ გ ი – იგივე ფარსახი, მანძილის ერთეულია ირანში, უდრის დაახლოებით 7–6 კილომეტრს.
56. სამხედრო მუზეუმი – სამხედრო ისტორიული მუზეუმი ანუ „დიდების ტაძარი“, მდებარეობდა ყოფილი გოლოვინის პროსპექტის კუთხეში, ბარიათინსკის ქუჩაზე (ახლანდელი სურათების გალერეის შენობაში, რუსთაველის პროსპექტზე). ეს მუზეუმი დაარსდა 1885 წელს კავკასიის დაპყრობისას რუსი ჯარების მიერ გამოჩენილი გმირობის უკვდავსაყოფად. მუზეუმში სამხედრო ნადავლის გვერდით გამოფენილი იყო რუბოს, აივაზოვსკისა და სხვა მხატვართა ტილოები რომლებიც ასახავენ ბატალურ სცენებს კავკასიის ომების ისტორიიდან. აქვე იყო თავმოყრილი ქართველ და რუს მეფეთა პორტრეტების მდიდარი კოლექცია.
57. 1874 წელს პირველი სახაზინო თეატრი ხანძარმა გაანადგურა. შემდეგ აშენდა დროებითი თეატრი, რომელმაც 22 წელი იარსება. 1896 წელს საბოლოოდ დამთავრდა სახაზინო თეატრის მშენებლობა (ახლანდელი ზ. ფალიაშვილის სახ. ოპერისა და ბალეტის თეატრი, დაწვრილებით იხ. შ. კაშმაძე, თბილისის ოპერისა და ბალეტის თეატრი, თბილისი)

4. მაჯდ-ოს-სალტანე

49

58. ქ ა რ ვ ა რ ი – ირანული ფულის ერთეული, რომელიც ნახევარმილიონს უდრის.
59. არწრუნი გრიგოლ იერემიას ძე (1845–1892 წწ.) – სომეხი საზოგადო მოღვაწე, პუბლიცისტი, ფილოსოფიის დოქტორი, ჟურნალისტი, გაზეთ „მშაკის“ დამაარსებელი და მისი რედაქტორი, არწრუნისა იყო ის ქარვასლა, რომელიც მდებარეობდა სასახლის ქუჩაზე (იხ. „ივერია“, 1892, № 271–272, 278).
60. მცირე თეატრის შენობის ხანძარი – გასული საუკუნის 50-ან წლებში თბილისელმა მოქალაქემ თამამშევმა ყოფილ ერევნის მოედანზე ააშენა თეატრის შენობა. თეატრის პროექტი შეადგინა არქიტექტორმა სკუდიერიმ, რომელიც ვორონცოვმა ოდესიდან მოიწვია. თეატრს საფუძველი 1847 წელს ჩაეყარა ხოლო 1851 წელს დასრულდა. 1874 წელს იგი მთლიანად დაიწვა. (იხ. შ. კაშმაძე, თბილისის ოპერისა და ბალეტის თეატრი).
61. იგულისხმება გ. არწრუნის ქარვასლა, რომელიც მდებარეობდა სიონის ქუჩაზე. სიონის ტაძართან (დღევანდელი სიონის ქუჩა).
62. იგულისხმება ალექსანდრე III და მთელი მისი ოჯახის მოგზაურობა კავკასიაში 1888 წელს, რომლის დროს ისინი საშინელ სარკინიგზო კატასტროფას გადაურჩნენ (იხ. „ივერია“ 1888 №№ 202–205, 206, 211, 215 217, 219).
63. შ ა ჰ ი – ირანული წვრილი მონეტა. დაახლოებით 1/2 რეალს შეადგენს.
64. კავკასიის ნაციონალური მუზეუმი გაიხსნა 1867 წელს დიდი მთავრის მიხეილ ნიკოლოზის მის ინიციატივითა და ამ მუზეუმის პირველი დირექტორის გ. რადეს უშუალო ხელმძღვანელობით, მუზეუმი მდებარეობდა ყოფილი გოლოვინის პროსპექტზე. სასახლის პირდაპირ; ახლა იგი წარმოადგენს საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმს, კავკასიის მუზეუმის შექმნის მიზანი იყო კავკასიის და მისი მომიჯნავე ქვეყნების ყოფისა და ისტორიის შესწავლა. ამ თვალსაზრისით, ეს მუზეუმი ძალზე მდიდარია. იგი ერთგვარ წარმოდგენას იძლევა კავკასიის ეთნოგრაფიაზე, ბუნებაზე, ყოფაზე, მის

ფლორასა და ფაუნაზე. აქ არის შემდეგი განყოფილებები: ზოოლოგიური, ბოტანიკური, გეოლოგიური, არქეოლოგიური და ეთნოგრაფიული.

65. ჩ ა რ ე ქ ი – ირანული წონის ერთეული, უდრის დაახლოებით 250 გრამს

66. იგულისხმება თბილისის საფაბრიკო-საქარხნო საწარმო („თბილისის კონკა“) დგამების მექანიკური სახელოსნო.

67. იგულისხმება არსენალი, მახათას მთის ძირას.

68. ძველი ცირკის შენობა მდებარეობდა ახლანდელი პუშკინის ბაღის ადგილას.

69. მოჯთაჰედი – ალა მირ ფეთაჰი, სპარსელი ემიგრანტი, დევნილი ნასრედინ შაჰის მიერ. ნასრედინ შაჰს ირანის ტახტზე ასვლისას მეტოქე გამოუჩნდა ბიძის, ბ ე ჯ მ ე დ მ ი რ ზ ა ს სახით, რომლის ცდა დაუფლებოდა ტახტს – უშედეგო აღმოჩნდა. იგი იძულებული იყო დაეტოვებინა სამშობლო და თბილისისათვის შეეფარებინა თავი. ირანიდან მას თან წამოჰყვა მოჯთაჰედიც. თბილისში მათ გამოუყვეს საცხოვრებელი ადგილი მიხეილის ქუჩის ბოლოს (ახლანდელი პლუხანოვის გამზირი). აქ მოჯთაჰედმა გააშენა მშვენიერი ბაღი, რომელიც ატარებდა მის სახელს – ყოფილი მუშტაიდის ბაღი. დღეს ამ ბაღს ეწოდება ორჯონიკიძის სახელობის კულტურისა და დასვენების პარკი (იხ. „Иллюстрированный спутник по Тифлису и его окрестностям составил В. А. Бергштейн, Тифлис, 1899“).

70. თანაბი – მიწის საზომი ერთეული ირანში.

50

71. ხ ა რ ვ ნ ი – ირანული წონის ერთეული, უდრის 300 კგ.

72. შ ა ლ ფ უ ქ ი – გაუწმენდავი ბრინჯი.

73. ბ ა თ მ ა ნ ი – წონის ერთეული ირანში, უდრის 2,944 კგ.

74. სასტუმრო „ლონდონი“ – ეს სასტუმრო მდებარეობდა ვორონცოვის ძეგლის უკან, ალექსანდრეს ბაღის (დღევანდელი 26 კომისრის) პირდაპირ, ვორონცოვის მოედანზე.

75. სასტუმრო „კავკასია“ – ეს სასტუმრო მოთავსებული იყო ყოფილი ერევნის მოედანზე, ახლანდელი კიროვის ქუჩისა და რუსთაველის გამზირის კუთხის სახლში, კავკასიის არმიის მთავარი შტაბის შენობის გვერდზე.

76. სასტუმრო „გრანდ-ოტელი“ – ეს სასტუმრო მდებარეობდა ძველი ნიკოლოზის ხიდთან (ვორონცოვის ყოფილი ხიდი). ალექსანდრეს ბაღის პირდაპირ. ახლანდელი გომეოპათური სააფთიაქო მაღაზიის უკან.

77. მ ი რ ზ ა - რ ე ზ ა - ხ ა ნ ი – ირანის შაჰი, ფეჰლევის დინასტიის დამაარსებელი.

78. ფ ა ლ ა ქ ი – რკინის ფირფიტა (სპ.).

79. 1819 წელს გენერალმა ერმოლოვმა კერძო ბინაზე მოაწყო კლუბი, სადაც თავს იყრიდა თბილისის მოწინავე საზოგადოება აქ იყო საცეკვაო დარბაზი, ბანქოს სათამაშო ოთახი და პატარა ბიბლიოთეკა რომელსაც საზღვარგარეთიდან გამოწერილი ჰქონდა ფრანგული და გერმანული ჟურნალ-გაზეთები (იხ. შ. კაშმაძე, თბილისის ოპერისა და ბალეტის თეატრი, თბილისი).

80. 1883 წელს დამთავრდა ბათუმის რკინიგზის ხაზის მშენებლობა. ამავე წელს თბილისი რკინიგზის ხაზით შეუერთდა ბაქოს. ასე შეიქმნა ბაქო-ბათუმის მაგისტრალი.

81. ჰაჟი თარხანი – ასტრახანი, ჰაჟი თარხანის ზღვა კი – კასპიის ზღვა.

82. 428 წლის დამარცხება – სომხეთში 68–428 წლებში ბატონობდა არშაკულთა დინასტია ბრძოლა წარმოებდა ცენტრალიზებული სახელმწიფოს შესაქმნელად, რომელიც დამთავრდა 387 წელს დამოუკიდებლობა დროებით შენარჩუნებულ იქნა, მაგრამ 428 წელს იგი საბოლოოდ დაკარგა სომხეთმა. გაბატონდა რომი.

83. ე მ ი ა ძ ი ნ ი – ეს არის ცნობილი სომხურ-გრეგორიანული მონასტერი, სომეხთა და ყველა პატრიარქის და კათალიკოზის რეზიდენცია (სიტყვა-სიტყვით ნიშნავს: ხოლოშობილის გარდამოსვლას). ექმიანი მდებარეობს ერევნის ოლქის სოფელ ვადარშაპეტის ახლოს, ერევნიდან სულ 18-ოდე კილო-

მეტრის დაშორებით, ეჩმიაძინის მაზრაში (იხ. Арапетов, Я., Эчмиадзинский монастырь).

84. გაზეთი „შმაკი“ დაარსა გ. არწრუნმა 1872 წელს. იგი ყოველდღიურად გამოდიოდა (იხ. კომენტარი № 59).
85. თეთრ ზღვას უწოდებდნენ ხმელთაშუა ზღვას.
86. ქაიხოსრო ქეიქაუსი – ირანის ლეგენდარული მეფის სახელია, ქეიქაუსის შვილი მეფეთა წიგნის მიხედვით.
87. არშაკუნი – ასე ეწოდებოდა არშაკლთა დინასტიას სომხურად. არშაკულები სომხეთში ბატონობდნენ 63–428 წლებში. ამ დინასტიის დამაარსებელია თრდატ III, რომლის დროსაც სომხებმა მიიღეს ქრისტიანობა.
88. ასე ეწოდება ძველსპარსულ ენას. ამ ენაზეა დაწერილი ძველი სპარსეთის სა-

51

ღვთო წიგნი ზენდ-ავესტა. ზენდის სამშობლოდ დღეს-დღეობით ითვლება ბაქტრია, ამიტომ ამ ენას ხშირად ძველბაქტრიულსაც უწოდებენ ხოლმე.

89. ჯუღის მთას უწოდებენ არარატს.
90. იგულისხმება კავკასიის მთავარმართველი თავადი შერემეტიევი.
91. 1894 წელს გარდაიცვალა რუსეთის იმპერატორი ალექსანდრე III.
92. იგულისხმება რუსეთის იმპერატორი ნიკოლოზ II.
93. დიდი მთავარი ეწოდებოდა ნიკოლოზ I-ის მეოთხე შვილს მიხეილ ნიკოლოზის ძეს (1832–1909 წწ.). 1863–1891 წლებში მიხეილი იყო კავკასიის ჯარის მთავარსარდალი. მისი მმართველობის დროს რუსეთმა საბოლოოდ დაიმორჩილა კავკასიის ზოგიერთი ტომი: ჩეჩნები, დაღესტნელები და სხვანი.
94. „გეორგიევსკის ტრაქტატი“ ეწოდება იმ ხელშეკრულებას, რომელიც დაიდო გეორგიევსკში 1783 წელს რუსეთსა და საქართველოს შორის.
95. იგულისხმება მთაწმინდა.
96. შეიხ-სენანი – იგივე მამა დავითი. მუსლიმანთა გადმოცემით შეიხ-სენანი შეუყვარდა ქართველი ქალი, მიიღო ქრისტიანობა და გახდა მღვდელმსახური – მამა დავით გარეჯელი.
97. ავტორს მხედველობაში აქვს ძველი ხიდი (მეტეხის ხიდი), რომელიც ხისა იყო (იხ. П. Иоселиани, Описание древностей города Тифлиса, Тифлис 1866).
98. ვ რ მ ო ლ ვ ი – საქართველოს მთავარმართველი (1772–1861) და კავკასიის კორპუსის მეთაური. ა. პ. ერმოლოვი 1816 წელს მოვიდა თბილისში. მან დააშოშმინა გურიაში, სამეგრელოსა და იმერეთში ამტყდარი აჯანყება; მანვე შემოუერთა რუსეთს აფხაზეთ, შირვანის სახანო და სხვა ადგილები. გააუმჯობესა სამხედრო გზა. ერმოლოვი აქტიურ მონაწილეობას იღებდა 1812 წლის სამამულო ომში. 1827 წელს ერმოლოვი შეცვალა გენერალმა პასკევიჩმა.
99. იგულისხმება ფერეიდნელი ქართველობა. გასული საუკუნის 80-იან წლებში ირანში საგანგებოდ იმოგზაურა ლადო აღნიაშვილმა ფერეიდნელი ქართველების სანახავად. თავისი მოგზაურობა და ფერეიდნელი ქართველების ცხოვრება მან აგვიწერა ჟურნალ „მომამბეში“ (იხ. აგრეთვე ა. ჭელიძე, „ფერეიდნელი ქართველები“).

بمردان دارند بعض وقت که ترا موایر میشود بعد از آن خانمی داخل
شده و جای نشین ننماید باشد از مردمان با تربیه پاشده جای خود را
بدان خانم داده خودش در سر یامی ایستاد و در وقت سوار شدن
و پامین آمدن دست آنها را گرفته و کمال مواظبت بعمل میآورد
و لو هیچ آشنایی نداشته باشد در تماشا خانه و تیاترنا و غیره پالمو
خانمهای محترم را شوهران میپوشانند و اگر شوهرش نباشد از سایر
خویشاوندان و آشنایان هم حق این خدمت را دارند برای
گردش و مهمانی باله خانمها کمال آزادی را دارند وضع عروسی
در این شهر مثل سایر شهرهای تمدنه بسیار سهل و بقاعده است
اکثری در کیش تمام میشود بعضی رسومات و تجمیلات و ملاطیبات ^{معمول}
قدیم در این خاک متروک و منسوخ نمایند به اکثری از عروسها و
همانها از دستجات موزیکانچی میآوردند ساعتی بهشت مناط
دولت وجه کرایه گرفته هر کس نخواهد وجه مذکور را داده و موزیکانچی
در بر محل که میخواهند حاضر خواهد شد در تربیت اطفال و وضع
خانه داری کمال مهارت را دارند وضع تربیه و خانه داری و سایر
ملزومات نسوانیه در مکتب دختران مثل سایر علوم تحصیل نموده
یاد میگیرند

داشته باشد که شوهر پیدا نماید و الا خیلی مشکل است که دختر
مستول ولو که بسیار وجیه و نجیب باشد شوهر پیدا نماید
این است که اکثری از زنها وجیه بعضی صفات ناشایست
اختیار مینمایند بعبارة اخری نسوانی که صاحب حسن و جمالند
اگر مستول نباشند لابد باید فعل شنیع را اختیار نمایند و
ناتکه خسرا له دنیا و الاخره شده نه جمال دارند نه تمول لابد ترک
دنیا و عابده میشود لکن بسیار دیده شده نسوانی که دارای
ناموس بودند با وجود حسن و تناسب اندام و وجاهت
بی اندازه با هزاران سختی و مزدوری عمر خود را بسر بردند
و ترک ناموس ننموده اند در خصوص لباس اگر چه بسیار
فورم سنگین و ساده دارند و بعضی لباسهای زری و زنجیره دار
که در ایران معمول است نمی پوشند لکن برای تغییر طرح
لباس باز دو چار خسارات و زحمت میشوند لباسهای
زری و زنجیره دار در شهر مذکور مخصوص رقاصان و
بازیگران تماشاخانه است و لباسهایی که از مورد ۳۷ <
می افتاد پوشیدن آن برای خانها بسیار دشوار است
در کوچه و قوی در شگها و در مجالس همه وقت خواتین تقدم

رسوم و عادات خواتین

خواتین در جمیع اروپا کمال احترام و آزادی را دارند
علی الخصوص در روسیه که مراعات فوق العاده در وضع آسا-
یش و احترام آنها مینمایند در شهر تفلیس در صد نفر نسوان می سواد
و بکتاب نرفته پیدا میشود بجهت دخترها معلم خانهای مخصوص قرار
داده اند از این معلم خانه ها کاتبه منشی های کامل و دفتر دار و
موسیقی دان و غیره بسیار بیرون می آیند و اکثری از نسوان مشغول
انواع مشاغل میباشد چنانکه جسمی در مغازینها بسرت ریاست
وپاره برای دفتر داری یا تجویداری و خدمتگذاری و غیره مشغول
دارند در بعضی امورات دولتی هم از چند ی باین طرف
از وظایف نسوان مصدر خدمات شده اند مخصوصاً تلگرافچی
محور و ملبط فروش راد آهن در بعضی نقاط از جماعت مذکوره
میباشد و در لباس علامت مخصوص آنشغرا مانند مردان صاحب
شغل دیوانی میگذارند اکثری از خانمهای صاحب منصبان قشونی
باشوهران خود بار و نا و ساخوهای شهرهای دور دست
مسافرت مینمایند برای دختران بی دولت و بکنت کمر شوهر
پیدا میشود دختران از ده هزار تومان تا الی میلیونها باید قبول

هوا بر بوده و از طرف دیگر آفتاب تازه میخواست از زیرابر
نمایان باشد در این بن چنین کشتی در میان بحر نمودار شد
کم کم بجنار آمد از میان کشتی همان سردار باقشون ابو الجعفی
خود بیرون آمد بحضور پادشاه اسپانیول در پاداش
این خدمات دختر خود را نیز دار مذکور داد در پرده دویتم
مجلس عروسی بود که اطاقهای بسیار باشکوه و عمده طرب
زیاد دیده میشود عروسی مفصلی برای سردار نموده
عروس آوردند در پرده سیم یکمغزار مردمان منقلب
اطالییا آمد ربطی با خدمتکار دختر پادشاه درست نموده
بواسطه او دستمال ملکه را دیده نزد شوهر ملکه برد ملکه را
بر رسیده بود در شش سردار متهم نمود و از سردار از غرست
که داشت ملکه را بگشت بعد تلفت بر بی تقصیری ملکه شده
خود را نیز بگشت وضع این بازی بطوری محتمل مینمودند
که جمیع مسائل در حالت طبیعی بلا تفاوت بنظر میآمد زنی که
شبیه ملکه شده بود از بازیگران پاریس بود در ملاحظت
و حسن صورت یگانه مجلس بود و سایر آقرزیت ما هم
بسیار وجهه و خوشگل بودند در ساعت دوازده مجلس تمام
شد اکثر وقت بزبان فرانس و روسی در این شب تر
تکلم مینمایند *

بهرک کمتر میروند محل بازی را نوعی که در تالارهای ایرانی تاسه
نشین قرار میدهند در تیاتر هم بقدر وسعت تماشاخانه
شاه نشینی که از زمین تماشاخانه دوزرع ارتفاع دارد
درست نموده و لوژهای تماشاخانه هم منقسم با وطاقهای
کوچک چهار نظری است که هر کدام دری مخصوص دارند
از جلوش محجر مختصری کشیده اند که میان تماشاخانه نگاه میکنند
چراغهای تیاتر هم تماماً گاز مشغول میشود در وقت
بازی ابتدا آموز کاپچیان است که کمانهای خیلی بزرگ
تا بلندی دوزرع هست که دسته آنها تماماً کمان میزنند
و دسته دیگر قرانت و باسون و سایر انواع موزیک
قشنگ مینوازند بعد از موز کاپچی پرده بسیار قشنگ
نقاشی شده دور نما از جمله محل بازی انداخته اند در ابتدا
بازی پرده بالا رفته اوضاع نمایان میشود از جمله بازیهای
که چاکر در آنجا سیاحت نمود تفصیل فتوحات یک نفر از سر
داران پادشاه اسپانیول بود که در آفریقا فتوحات
نمایان نمود و از راه دریا مراجعت مینمود پرده اول
که بالا میرفت ساحل دریائی نمایان شد که آنجا بطرز بندر
بنظر میآید و دریا امواج و طلائم شدید داشته در میان
دریا جزایر باد رخت سبز و خرم بسیار بنظر میآید از طرف

آب تبرک شده را اول بروی صاحب منصبان بزرگ زده بعد
بجیع روی سالداها پاشیده و چندین نفر با وجود سردی هوا
دیخ نای بزرگ که در روی رودخانه میآمد لغت شده تومی آب
رفتند مردم او باش که در پشت رودخانه حاضر بودند متصل
بر سر و بالای خود آب میپاشیدند لکن از اشخاص محترم ابداً
این نوع حرکت سر نمی زد با وجود اجتماع این همه مخلوق ابداً
بیقاعده شنیده نمیشد بعد بنای شلیک توب و تفنگ گذاشته
اکثری از این افواج ابو الجمعی و یلک کنیا زعموی امپراطور
سابق که جانشین قفقاز بود حضرات آرا منه خاج شویان
علیه در داشتند چون مذهب رسمی دولت روسیه انداخته
از آنجمله غیر از جمعیت خود دیگر سایر ملزومات عید در آنجا
نبود تیاتر تفلیس چون تیاتر بزرگ بسنوز تمام نشده حالیه
تیاتر معروف در روبروی رودخانه و نزدیکی باغچه شهر
عمارتی است که از چند سال قبل بنا نموده اند محل نشین آنجا را
در دست مرتبه قرار داده اند مرتبه بالا لوزهاست در پایین
چندین صفت صندلی نشین گذاشته اند که صندلیها هر قدر
قریب تر بجلّ سائرا آنقدر در قیمت گران تر است و لوزها
از ده مناط الی بیست مناط روسی است اشخاص غیر
معروف به تماشای تیاتر نمیآید چنانکه مردمان محترم هم

کرایه یک ساعت هر چه فرستادم منظری پیدا نموده موافقاً
از خانوادہ بسیار محترمی فدوی را در بلقون خود بدون چشم
داشت قبول نموده و غنمای دید پرانی و محبت بعمل آوردند
فدوی در نهایت صعوبت از منزل حرکت نمود و بجل موعود
رفت کنار رودخانه و بالای پل و کوچهای اطراف و عمارت
و پشت باہما پر از جمعیت شدہ اکثر اشخاص محترم و خواتین
که محل نشین پیدا نتوانستہ بودند بہ توی در شک نشسته و در
در شکہ در کوچ روبروی محل مذکور برای تماشا نگاه داشتہ بودند
در این بین صدای موزیک و شیپور افواج از ہر طرف بلند
شد بقدر پانزدہ فوج از سربازخانہ با با بوق و سایر لوازم
حرکت کردہ بہ کلیسائی کہ خاج را باست میاورند رفته
وقت ظہ خاج را حرکت دادہ بطرف رودخانہ استاد
سوارہ قزاق با دستہ ژندرام بعد سہ وار کل شکار و
سایر صاحبان نظامی و غیرہ عقب سر آن روحانیان لباس
مخصوص کلیسا و انواع برفہای روحانی و خاج در دست خلیفہ
بزرگ بقدر صد نفر اطفال لباس ملکہ بہ پوشیدہ در جلو
برفہای کلیسا افتادہ بودند بعد از این با افواج سالداد بود
و غیر از این سالداد چند فوج ہم در طرفین خیابان ایستادہ
بودند خلیفہ خاج را میان قور انداختہ بیرون آورده

و خوش گذرانی بسیار اصرار دارند در خرابی و تلفات
وجود ابد آبائی ندارند باندازه که گرجیان متلف هستند
ده مقابل آرامنه جمع آوری مینمایند حالیه در جمع آوری
تواریخ و لغات زبان خود و تائیس روزنامه ما بلغت
گرجی مردانه میکوشند وضع آرامنه و خیالات آنها بگرجیان
هم بسیار سراسیمه نموده با وجود نفوذ قواعد روسیه طایفه
مذکور وضع قدیم خود را ابد از دست نداده بهمان لباس
قدیمی خود بلبس بوده هستند چنانچه اناث مذکور در لباس
و فورم قدیم خود شانند و بهر جا که از طایفه گرجیه متفرق شده اند
میخواهند مطمع و جمع آوری نمایند از هزاریکه کینفز گرجی عکاسی که
مشغول جمع آوری انگ برای ملت خود مینماید مذاکره میکند
در اصفهان رو قریه پیدا نموده اند که اهل آنها تماماً گرجی بوده
اند اگرچه حالیه زبان خود را فراموش کرده اند باز خیال میکنند
که مامورین مخصوص از طرف جماعت بجهت تفتیش حالات آنها
برود و در امورات دولتی از طایفه گرجیه دست اندر کار در
جمیع ادارات بسیار است حاکم نفس نفیس از طایفه است
بزرگهای معروف در میان قشون بسیار دارند حالیه در تفلیس
جماعت تنوعه زیاده از گرجیان شده اند شهر مخصوص بگرجیه
کوئالیس است که عموماً ساکنین آنجا گرجی هستند و این شهر

بسیار با صفاست سابقاً در وقت سلطنت حکمرانی گرجیان
پوتی و باطوم و اردهان و قارص جزو حکمرانی گرجیه بودند
خاج شویان تغلیس این عید را اکثری از شعبات مذہب عیسوی
بسیار گرامی می‌شمارند علی‌الخصوص شعبه ارتودوکس که مذہب
رسمی دولت روسیه باشد در جمیع شهرهای روسیه باین
بسیار شکوه قواعد این روز را بعمل می‌آورند فدوی در این شهر
در تغلیس سیاحت کاملی از خاج شویان بعمل آورد چند روز
قبل از عید مشغول تزیین مکان خاج شویان بودند در کنار رود
خانه اوطاق چوبین بسیار قشنگی درست نموده از طرفین
اوطاق خیابان خیلی مزینی که اطراف آنرا تماماً بسیرق
زده تا دم پل کشیده بودند و در دم پل دروازه چوبین
باقسام برف رولتی و روحانی قرار داده بودند و روز
موعود بقدری جمعیت جمع شده در کوی حرکت غیر ممکن
بود از منزل فدوی محل خاج شویان دیده نمی‌شد و اکثر
بلقونهارا از طرف رئیس اداره نظیم قدغن نموده بودند
که تماشاچیان در آنجا بنشینند بعلت آنکه جمعیت زیاد شده
احتمال میرفت که بلقون خراب شده و تماچیان دوچار صدمه
میشدند مگر بلقونهای مخصوص که مهندسین نگاه نموده و از
استحکام آن خاطر جمع شده اجازت داده بودند فدوی بجهت

زیارت نموده و مراراً ورا محترم و گرامی می‌شمارند و دیگری
مسجدی است که شاه عباس مرحوم بنا نموده ابتدای بنا را
با سنگ از میان رودخانه برداشته اند و در روی رودخانه بدو
یک پل داشته حال چهار پل آهین در روی رودخانه بنا نموده
اند ابتدا تعمیر کرد از طرف روسیه تخلص شد و جزال برالوت
نموده است جزال مزبور بعد از اشجدر معروف از طرف
دولت روسیه والی گرجستان گردید و اول بنا این شهر
در سنه میلادی گذاشته شد و از سنه ۱۱۸۴ میلادی
سنه ۱۲۱۲ شهر تخلص بسیار آباد و معروف بوده قبل از
آبادی آن شهر مقرر حکومت امرای گرجیه شهر کوتایس بوده
میوای شهر تخلص گرمسیر است اگرچه میوهات گرمسیر در
آنجا بعمل نمی آید لکن تابستان آنجا مثل گرمسیر است بسیار
گرم میشود زمستان آنجا خیلی خوب و مسرور است اهالی در
زمستان فوق العاده مشغول بپیش هستند جماعت گرجیه در
سلطنت روسی و شجاعت معروف و مشهور است در جنگهایی که با
تاتار و عجم نموده اند رشادت و جسارت شایان کرده اند
و در جنگ رولین روسی و عثمانی سوار دگر جی فتوحات نمایان
نموده بود و اکثر داوطلب جنگ رفته حالیه هم کنسیازان
و نجبای آنها همه وقت در زیر سلاح حرکت مینمایند در عیاشی

رومانها شدند در جهانگیری اعراب گر جستان هم مثل سا بر ملا
اسما متصرف اعراب گردیده بعد از آن در عهد چنگیز
سد تصرف مغولها گذشته و بعد بتدریج باز بسطت خود
شان مستقل گردیده و چندی بعد از این دولتین ایران
و روم گر جستان را ضبط و منقسم نمودند در سنه ۱۷۱۳
میلادی موافق سنه ۱۲۰۰ هجری باشد بجهت هم کیش مکرکوس
امیر موافق عهد نامه که مختصر نگاشته شده خود را تحت حما
یت روسیه قرار داده شاه شهید بعد از استحضار این
مطالب با قشون و استداد بر سر گر جستان حرکت فرمود
و قلیس را با تمام قتل عام نمود و قشون روسی هم بجهت دور
راه با استداد آنها بر سید و قریب پانزده هزار نفر زن و
مرد ایرانی با سارت بردند و ژورژ سیزدهم بعد از این
جنگ پادشاهی خود را تسلیم روسیه نمود قبل از هجوم مغول
شهر قلیس بسیار آباد بود و اکثر صنایع ممتاز در این شهر
بود بنای این شهر را ابتدا در میان دره و از طرف غرب
رودخانه گذشته اند و آثار قدیمی آن قلاع خرابه قدیمی است
که در دامنه کوه درست نموده و بعد کلیسائی است که در
ابتدای آبادی درست شده و در دامنه کوه مقبره شیخ
صغان معروف است که هم مسلمانان هم عیسویان او را

خلیفه مذکور کوشیدند که آنروز وضع انالی شهر بکلی متوجه ورود
خلیفه و تماشای آن بودند شخص خلیفه را بسیار عاقل و مهربان
تعریف مینمودند و بقدر هفتاد سال عمر دارد و از لوازم
خلیفه کی چاوشی با بیریق کلیسا بجلو انداخته و دو نفر شاطر بسیار
در پشت کالسکه خود داشت شب را بهم در کلیسای مخصوص
ارامنه چراغان نموده بودند آرامنه از امپراطور حالیه بسیار
امیدوار هستند ایامی که ولیک کنیاز عمومی امپراطور متوفای
حکمرانی فقار بود در حق آرامنه بسیار رایگان و محبت داشت
گویا بمشارالیه و عده داده بودند که بعد از تائیس قرلیت
چنانکه در بلغار از خانواده سلطنت پرنس است شمارا بهم در
ارستان حکمران و پرنس خواهم نمود امپراطور متوفای بعد از
اطلاع مشارالیه را از ایالت فقار انفصال داده بود و از این
مطالب خوشوقت نبود در خصوص مسائل و مطالب آرامنه
چاکر تحقیقات بسیار بعمل آورده لکن زیاده از این مناسب
تحریر نبود که عرض نماید تاریخ گرجستان تفلیس بزبان گرجی
بمعنی آب گرم است مناسبت حمامهای معدنی باین موسم
شده بنوعی که سابق ذکر یافت شهر مذکور از قدیم بای
تحت حکمران گرجیه بود و تائیس حکمران گرجستان سیصد و پنجاه
شش سال قبل از مسیح بوده شصت و پنج سال قبل از مسیح مغلوب

شهرهای شفق از اکثری دان است مثل نخچوان ایروان و شیروان
و وان در لغت زند یعنی مثل و مانند است احتمال دارد مورخین
مذکور زبان زند را هم مخصوص خود دانستند و خط قدیمی آنها
هم همان خط میخی عتیق بوده خطوط که معمول حالیه آنها نیست
بعد اختراع نمودند در ایاسیکه فدوی در تفسیر اقامت پشت
خلیفه بزرگ از مقرر حرکت نموده بغرم تغزیت امپراطور متوفی
و تمنت امپراطور جدید بیای تحت میرفت لکن مقصود باطن
از این سفر خواست استمداد و انجام مقصود از امپراطور
جدید است و رسماً هم عنوان نموده که موافق عهد نامه
برلین چنانکه در ماده شصت و یکم با بعالی در خصوص صلاحات
امور ارامنه و آسودگی آنها از امنیت و غارت اکراد و
امنیت آنها تعهداتی که نموده باید بعمل بیاید و سگوسید
دولت مزبوره در عوض این صد هزار سواره با هم حمید
برای استیصال ارامنه از اکراد گرفته و علاوه بر آن سر اکراد را
در خصوص ارامنه همه نوع آزادی داده اند روز درود
خلیفه چون محل عبورشان از جلو بلقون منزل فدوی بود کاملاً
ساحتی از ورود خلیفه نمود اگرچه از طرف دولت و حکومت
تفیس استقبال و احترامات رسمی در حق مشارالیه بعمل نیامده
لکن ارامنه ساکنین آنجا بنوعی در استقبال و سایر احترامات

است که عالی در روی اکثر مسکوکات و منقور است ج -
از آنمانده و هوید است در خصوص آنکه عقیده فذوی
چنان است چون در اصفهان معمول شده که باسم آنکه
مسکوکات و سایر اشیاء فلزی درست نموده میفرستند
شاید از منقلبین ارامنه جلفای اصفهان محض جلب منفعت
این سکه را درست نموده و از آنجا بدست مولف آن
کتاب افتاده در خصوص پادشاهی آنها آنچه از تواریخ
معلوم میشود صحیح المنطاب نوشته خواهد شد از ملوک
طوائف که عبارت از سلاطین اشکانی باشد یکسلسله
باسم ارشاکونی در ارمنستان حکمرانی نمودند بن
بسطورات فوق ابتدای سلطنت آنها از اسکانان بوده
در زبان آنها هم بدلائل واضحی از زبان زند مشتق گردید
و این دلیل که در خصوص تکلم حضرت نوح بزبان ارمنی
میاورند میگویند کشتی نوح در کوه عرارات قرار گرفته
بعد آمده نخجوان را آباد نمودند و نخجوان در زبان ارمنی
بمعنی نخستین شهر است این مسئله تماماً مشهور غلط
است موافق کلیه تواریخ حضرت نوح در کوه جودی
فرود آمده و در طرف غربی موصل ابتدای آبادی گذشته
و اسم نخجوان نیز از لغت زند است چنانکه آخر اسمهای

علیه که در اروپا تالیف و نشر شده بزبان ارمنی هم رجه
نموده اند الحقی در خصوص ملزومات و تدارکات علمی در
مختصین درجه جد و جهد دارند اگرچه فدوی سواد ارمنی ندارد
لکن بعضی از صحبتهای تاریخی که با آنها نموده و از تواریخ
آنها که در نزد فدوی خوانده اند معلوم میشود که در مطالب
تاریخی از شدت تعصب مسایل معلل بعرض دارند چنانکه
میگویند که حضرت نوح بازبان ارمنی تکلم میفرمودند
و دولت ارمنه قدیم ترین دول بوده و اکثری از دول
را بعضی وقت خراج گدار خود محسوب نموده اند و در
کتب سکوکات آنها فدوی صورت سکه دید که یک
طرف آن بزبان ارمنی و در طرف دیگری با خط معمول
حالیه ایران نوشته بودند کینسر و ابن کیکاوس بنا
بنوشته آن کتاب گویا در آنوقت چندین سده بود که
سلاطین ایران و ارمنه هر دو باالشه فرمان روائی می
نمودند بدینجهت سکه را بدین تسرار زده اند فدوی
در همان نکته ایراد نمود که اولاً تاریخ جمیع طوائف
و ملل متنوعه از عظمت و جهاجمیری کینسر و مملو است
این خط حالیه معمول آن عهد نبود معمولاً آنوقت خط میخی

۲۶ - ماریسیاکی اربنادر مشهور فرزانست است که در دریای سفید واقع شده

حضرات ارمنه اکثری در اجرای مقصود خودشان بسیار شده
نموده اند باز اکثری از وضع آن خلیفه متشکی هستند از آنجا
روزنامه مشاک میگویند امیدوار بودیم در عهد این شخص کار
مات بسیار بالا خواهد گرفت بنور خدمت عمده که مقصود
ملت است از خلیفه مذکور بروز نمی نماید جماعت مزبور تعداد
محققی از نقاطهای متعدده حاضر نموده اند لکن در این ورقه
زیاده از اینها مطلب مشروح نگیشده و نشان دولتی که در
پس پرده برای خود قرار داده اند صورت دوشیر است
که ما هر از بنیان دو پارچه نموده است روزنامه رسمی غیر از
فاک عثمانی در همه شهرها دارند در شهر قفلیس است
دور روزنامه بزبان ارمنی طبع میشود که مشهورترین روزنامه مشاک
است که بیست و دو سال قبل شروع نمود و در روزنامه
محقق آنها در شهر مارسلیا در ۴۶ ، طبع و نشر میشود اکثر کتب

برادر مهداد پادشاه آشکانی بنا نموده دلارسا از جانب برادر خود
مهداد والی ارمنستان بود باسم واقارشاک آباد قریه در نزدیکی
محاسبست ارمنه و الارساپات واقارشاک آباد تلفظ میانند واقارشاک
ز همان دلارساپات اشتقاق یافته است

یکفایه واری مصدر بعضی افشار شده مرجعت بینانید
بعضی وقت اکثری بدست عساکر دولت عثمانی کشته و یا گرفتار
می شوند از سال در این کار دستجات زیاد پیدا شده اقد
مات فوق العاده ینمایند و هر قدر آنها بیشتر خسارت
ینمایند دولت عثمانیه هم سیاسترا سخت تر مینمایند
و هر قدر سختگیری در آنجا زیاد میشود انقدر انالی حریص تر
می شوند چنانکه عاقبت کار امسال بقتل عام انالی ساسون
و بوش کشید اگر چه روزنامه های ارمنی و اتلاف نفوس و
و قتل عام را تا چهل هزار مینویسند لکن آنچه تحقیق گردیده تا
دو هزار از زن و مرد بقتل رسیده از یقین خلیفه اعظم ^{باید}

زیاری این کلیسا از قدیم وجود دارد یقین خلیفه بزرگ هم در فوت
خلفا در آنجا میشود وضع نین خلیفه کی ارامنه مثل سایر شعبات عیسوی
نیست که بر خلیفه میل نیش جانشین معین نماید چنانچه در وقت فوت
خلفا جمیع خاکهای ارمنی نشین اطلاع میدهند از جانب ملت و کلاه
برای انتخاب خلیفه معین شده با وج کلیه میروند و در آنجا مجلس نموده
انالی مجلس دو نفر از خلیفه که معین ینمایند از دو نفر برگزیده ام را ابراطور
رئیس تصدیق نماید آن خلیفه خواهد شد اسم قدیمی اینجا ولارسا
یات بوده که از شهر مشهور ارمنستان بود و این شهر ولارسا

آخرین نقشه و خیال آنها این است که میخواهند دول خارجه را
مجبور بر این نمایند که خاک آنها را مجزا نموده مثل سایر قزاقها
باشند و سید انجام این کار هم بدین نوع اقدام مینمایند
دولت عثمانی را ابتدا پرلازمه و ادار سیاست سخت در
حق ارامنه ساکنین آنجا مینمایند و آخرین سیاست منجر
بظلمهای فاحش بشود بدین علت دول خارجه مجبور انترع
آنها بشوند از جمله عمده تدبیری که در این مسئله بخرج داده
اند اجتماع دستهای آشفته بر است بمعنی ملت دوستیست
به ترکی آنها را فدائی گویند عمده شعبه فدائیان در روسیه
مجموع اند در ایران هم گاه گاه تولید میشوند از شعبات
فدائیان اتصالاً بنحاک عثمانی گذشته مردم آنجا را تحریص
ترغیب نموده اسلحه و آلات حرب بآنها میدهند بعد

دریاست امورات مذهبی مینمایند مامورین از قبیل خلیفه و کشیش
مذهبی دیگر که ارمنی دارد از این نقطه مامور میشوند کلیسای بسیار
قدیم و عالی در آنجا بنا شده موزه خوب هم در آنجا تاسیس نمودند
بعثت تاراجی که اعراب و مغول از آنجا نموده اند از اشیاء
قدیم آنجا بسیار متفرق گردیده و مکتبخانه با اسم ملت روحانی
بنا نموده اند لیکن جمیع علوم در آن مکتب خوانده میشود و قضایات

ملکت خود در نهایت استعجال و مردانگی میکوشند امروز
در خصوص علم تکمیل کتب و تواریخ و لغات زبان خود را با اعلا
درجه رسانده اند و در هر شهر برای تحصیل اطفال مکاتب
آنها سر در کمال نظم و مثل مکاتب منظم تحصیل اکثر علوم در آنجا
ممکن است و در مکاتب هوش و گوشش جوانان را بطوری با
وطن پر نمودند که حال کیفی از منی پیدائی شود که در این
خیال شریک و سهم نباشد مرکز پولتکی آنها عمده در
نقطه قرار داده اند یکی در اوج کلیسا < ۳۵ > و دیگری در بند
مارسیل است اگرچه در امریک و لندن مجالس پولتکی دارند
لکن منبع عمده همان است برای مقصود چندین نقشه کشیده اند

۳۲ - بلغار قرا لپه ایست که بعد از قونقره برلن از دولت عثمانی
مجزا شده مقدار نفوس آن پنج میلیون و پای تحت آن
شهر سو فیاست

۳۶ - قرة طاق حکومت و ایالت مخصوصی است که از دولت
عثمانی مجزا شده در شرق اروپای ترکی اتفاق افتاده دولت
و پنجاه هزار نفوس دارد

۳۵ - اوج کلیسا آباد کرده حضرت جرجس علیه اسلام است مرکز
اداره روحانی ارمانه است خلفای بزرگ ارمانه در آنجا بوده

درازی باطراف خود نموده اند لکن خاک مخصوص آنها ایالت
مذکور بود ۷۰ سال قبل از میلاد و سلطنت آنها در دست
سلاطین ایران مغلوب گردید چهارصد و بیست و هشت سال
بعد مسیح مجدداً دولت آنها بید تصرف و استیلای سلا-
طین ایران گذشته بعد بعثت صفی که در اواخر سلاطین
ساسانی در سلطنت ایران بود دوباره سلطنت آنها منقطع
و برپا گردید در زمان جهانگیری اعراب از هجوم قشون
خلیفه ثانی دولت مذکور هضم منکوب و مغلوب اعراب
گردید بعد از چندی باز تائیس طایفه مذکور نمودند
در هزار و سیصد و هفتاد و پنج مسیحی که سنه ۷۹۲ هجری باشد
دولت مذکور ضبط دولت عثمانی کردند دولت ایران
هم طرف ایران را ضبط نمود ولیون پادشاه آخرین آنها
بجته استداد از دول اروپا پاریس رفت بجهت اغتشاش
که در داخله دول اروپا با هم داشتند نتوانستند بمشاوره
استداد نموده خاک ادرا استرداد نمایند پادشاه شارلیه
در پاریس وفات نمود بعد از جنگ دولت روسی عثمانی
و انفصال قرا لهما صرب و رومانی و بلغار ۳۳ و قره طاق
د ۳۲ از دولت عثمانی جماعت آرامنه نیز بنحیال تائیس
سلطنت قدیم و مجزی شدن افتاده از آن وقت و ترقی

این اوطاقها را رنگ سیاه زده و پیچیده آهنی گذاشته و در
دو طرفش محل نشین قراول قرار داده اند و عقب تمام
اوطاقها هم دامن پسته دولتی را بسته اند در کنار این خط از
ابتدای آنتانتاشهرهای مذکوره واقع شده اند بندر پوچی کوه
تایس بندر باطوم تفلیس آقسطفا کبجه تاباکوست جماعت
ارمنه موافق حساب آخرین تاریخ کرده در جمع کرده ارض به
تقداد آمده دو میلیون یک کرو در آن در خاک عثمانی و یک
کرو در آن در خاک دولت علیه ایران و یک میلیون و
پانصد هزار در روسیه و یک کرو در آن متفرق بسیار دول
روی زمین گردیده چنانکه در اکثر جاهای دور دست از
این جماعت پیدا میشوند از تبسیل جزیره مداگا سگار و
استرالی و غیره عمده تفرقه شان در انقراض دولت سلطنت
خودشان گردیده موافق تاریخ خود آنها ابتدای ملوک
دو هزار و هفتصد و هفت سال قبل از میلاد مسیح بود جماعت
مذکوره از اولاد آدم ابن نوح هستند و به آن جهت ارمنی
نامیده میشود لکن خودشان ملت خود را نای می نامند
نای اولین پادشاه آنهاست ارمنستان که مخصوص سلطنت
ارمنه بود در عبارت از ایالت ارض روم و وان و ایردان
است اگر چه بعضی وقت کارشان رونقی گرفته دست

نفر را حرکت میدهد نمرد اول را محض احترام بعقب متمسک
 و اقونهای بندند بدین جهت اوطاقهای عقب در وقت بیرون
 آمدن لکوموتیف (۳۱) از راه سالمتر خواهند ماند بعد از آن
 نمرد دویم و سیم است و وشک و پشتی های نمرد اول را
 محفل نموده و سایر اوضاع عش بسیار کمال است نمرد دویم
 ماهوت و نمرد سیم نیمتختهای چوبی است در هر روز یک
 ماشین بسته از باطوم بیرون آمده و دیگری از باکو حرکت
 مینماید و در وسط راه این دو ماشین بهم میرسند و مردمان
 مسافر اگر با واقون (۳۲) پست حرکت نمایند ابداً در راه
 معطل نمی شوند و اقونهای مال التجاره اتصالاً در راه تردد
 دارند لکن در ساعت کمترین و معطل میشوند و برای حرکت
 لغت ظرف مخصوص آهنین که دارای چرخهای حرکت است
 داده اند و این واقون از سایر واقونها سنگین ترند بقدر
 پنجاه عراده از آنها بیک لکوموتیف بسته حرکت میدهند
 و اقونهای سایر قسم پنجاه عراده بسته میشود لکن بسته را
 تا دوازده تایی بندند و اقون مخصوص برای حرکت
 مجوسین درست نموده و جلو همه اوطاقهای بندند

۳۱- لکوموتیف چرخیکه بقروه بخار حرکت مینماید بگویند
 ۳۲- واقون یعنی کاسکه و اوطاقهای نشین دو فر است

غلیس آورده اند بعد از انتقال باطوم بدولت روسیه خط را
خیر امتداد داده به بندر باطوم آورده و تا شهر باکو رسا-
نیدند از وقتی که انتهای خط به باکو آمد برای حمل نقل نفت
منفعت را در فوق العاده تفاوت نمود این خط به سبب
دریای خاجی ترخان بخط راه آهن ترکستان ملحق میشود و از
طرف رشت مال التجاره ایران هم از این خط فرستاده
میشود از چندیکه حق کومپانی از این راه تمام شده و حال متعلق
بدولت است از وقتی که متعلق بدولت گردید وجه
گرایه را بسیار ارزان نموده اند و خط جدید امسال دولت
روسیه از این خط بقارص و از قارص بایروان خواهند آورد
بعد از یکسال نیم ایراه تمام خواهد شد بعد از تمام ایراه مسا-
فرین ایرانی بسیار آسوده و سهل سفر خودشان را خواهند نمود و
رحمت چاپارخانه را از ایروانی تا آقسطفا خواهند کشید علی
الخصوص مسافرین زستان از دست بوران و برف راه
میان دلیجان تا ایروان خلاص خواهند شد لکن عموده منظور
دولت از کشیدن این راه نه برای جلب منفعت است
مقصود کلی سهولت عبور و مرور لشکریان است این خط
راه آبین در بر ساعت هفت فرسخ راه میرود و او طاقما
نشین راه در سه مرتبه قرار داده اند و بهر او طاق تا بیت چهار

عاداتی تلمبه و عاداتی آب و زردبان بود زردبانها را
 محض این آورده بودند که اگر راه و پله آتش بگیرد ساکنین را
 بتوسط زردبان خلاص نمایند لباس عساکر اطفایه
 عبارت از کلاه خود برنجی و نیم تنه و شلوار چکمه و دست
 کش نمدی و در پهلوی هر یک تبری آویخته و در دست لهاز
 آهنین داشتند در خاموش نمودن این حریق بنوعی صلبی
 و چاقی نمودند که وصف شان بجزئیات غیر ممکن است
 بقدرده و اوطاق بکلی از این صدمه خراب و مسیوب
 گردید و اکثر اثالی همان خانه متفرق شدند آن شب در
 همان خانه غیر از بنده و دوسه نفر کسی نماند بقدر دو هزار
 تومان خسارت رئیس هتل را صاحب منصبان پلیس تصدیق
 نمودند و بمشارایه هر چه وارد آمد بود بعد از کمپانی آسو-
 رانس ۳۰ بود با وجود این بجهت تفرقه ساکنین خسارت
 بسیار برنیش هتل وارد آمد *

خط راه بندر باطوم تا باکو

این خط راه از بندر بونی ابتدا نموده از راه کوتایس به
 آسورس یعنی کومپانی مشروطه غیر از ایران در اکثر دول اینگونه کومپانی معمول است
 که هر کس میتواند خانه یا اساس البیت یا مال تجاره خود را بوجه منتقیمی آسورس بنماید
 که بروقت صدمه بانهار سید خسارت آزا از کومپانی دریافت نماید

منزل این بنده بود و در نمره اول و دوم چند نفر از کنیازان کریمه بودند نمره دهم و یازدهم منزل جزال روسی که مامور استحکامات قلعه قارص بود و موقتاً به تخلص آمده بود و در سایر نمره ها مردمان غیر معروف و مسافری زیاد منزل داشتند و اکثر اوقات در سالون این هتل مهمانی باله داده میشد ریاست این مهمان خانه بیک شخص نیریان نام که ملقباً ارمنی و اصلاً ایرانی است منسوب و متعلق بود مردم میل منزل نمودن آن هتل را داشتند چند روز حرکت چاکر مانده علی الغضلیه آتش از آشپزخانه بسقف مرتبه دهم افتاده که آبی سقف شعله ور گردید و ساکنین هتل بنای تفرقه و فرار را گدشته تماشاچی را هر طرف با طرف عمارت جمع شده بای هوی غریبی بکار افتاد در این بین بواسطه تلفون رئیس نظمیه شهر اطلاع داده بفاصله پنج دقیقه عساکر اطفاییه با هلیت بسیار غریب خودشان را رسانیدند در مدت ده دقیقه آتش را خاموش نمودند دسته این عساکر بقدر صد نفر بودند ابتدا دو نفر سواره بجواند اخته عقب سه آن دو نفر شیپورچی که شیپور میزد همه کالسکه و در شکه و ترموای در جای خود ایستادند بعد از گذشتن این اداره آنها حرکت مینمودند اسباب اطفاییه

هم تماماً آیت بند قرار قدیم ایران است تالار اول سفره
خانه و بوفت است تالار وسط مخصوص رقص است دیگری
رای گردش و صحبت نمودن است تالار وسطی بلقون
قشنگی برای موزیکانچیان دارد این دستگاه موزیک مال
دولتی است در هر نیم ساعت رئیس اداره موزیک
زنکی که مخصوص رقص است زود موزیکانچیان مشغول
نواختن ترانه رقص شده یکم و یکزن دست بدست انداخته
مشغول رانس کردن میشوند و آنما سک برای انست هر
خانم که داخل مجلس شود شناخته و معلوم نگردد مسائل باریک
عشقبازی هم بواسطه این مجلس برای طالبین ممکن می شود
لکن باین مجلس اشخاص غیر محترم و بی تربیه بیچوسیله راه
نخواهد یافت بوتل و رسایل (۲۹) این مهمان خانه
در ابتدای کوچه بالای مجتهد در روبروی مجتهد و رانسودیل
قدیم واقع شده دو سال قبل برترین مهمانخانه شروع
نموده اند عمارت آن سه مرتبه و دارای یکسالون بزرگ
وسی نمره ا و طاق است نمره هفدهم و پانزدهم و چهاردهم

۲۹ - و رسایل اسم عمارتی است در پارکس که لوی پانزدهم امپراطور فرانس
از اساسی نموده حالیه این عمارت را موزه نموده اند از آنجا یکدیگر مهمانخانه
را باقی موسوم بینمایند این بوتل را هم بان اسم نامید داند

عمارتی که دارای چندین تالار بزرگ است یکی مخصوص شام
خوری و غیره است و دیگرها برای باله ^{۲۸} و رقص
و تئاتر است در جای دیگر روزنامه از هر زبان چیده
اشیاء جدید الاختراع از قبیل آلات علمی و حربی و
مال التجاره برای نمونه در این مجلس می گذارند کارنقاشان
قدیم و جدید و کتابچه نمونه های کار خا بنجات و بلیط های
اقتسام لائری در آنجا گذاشته شده و مجلس دیگر مخصوص
انواع قمار است خانمهای محترمه اکثر وقت در قلوب
خواهند شد لکن شخصی بی سر و پای همچو وقت و هیچ نوع
بانجارد نخواهد یافت بال ماسکی بال یعنی رقص و ماسک
اسم نقابی است که خواتین در وقت تغییر صفت و دخول
این نوع مجالس بروی خود می بندند این مجلس مخصوص
رقص است که خانم ها با تغییر لباس بروی خودشان ماکرا
بسته داخل مجلس می شوند این مجلس در عمارتی است که
در بلوار بزرگ ساخته شده سه تالار تو برتوی بزرگ دارد
وضع تالارها تماماً طرح تالارهای قدیم است پنجره های
انجارات آلات بری باوند یک الوان نموده و خود تالارها

علیه ایران اول صنف تجار است بعد اصناف و دیگری عملد و
 مزدورانند سوای از آنها بعضی اشخاص شریر و بی سوادیا برای
 سرقت و جیب بری با جمیع شده اند که بودن آنها باعث
 اوقات تلخی است اگر علت عمد و اجتماع آنها آسانی قانون
 و بیات دولت روسیه است چنانکه بزرگترین سیاستهای دولتی
 جس دایمی و سبیر است این نوع اشخاص ابداً از جس و رفتن
 سبیر ترسی و باکی ندارند سیاست جس مخصوص اشخاص با تربیه
 است اینگونه اشعار تا سیاست چو فکک و اقسام نسقیه
 شدید نشود چگونه آرام توانند نشست این است که اکثر اشعار
 از ترس سیاست سخت از وطن خود گریزان شده آمدند در اینجا
 بدون ترس و بیم مشغول افعال شنیعه شده و ملتی را بدنام
 می سازند *

مجلس قلوب

این مجلس مخصوص است برای اشخاص محترم در تفسیر دو قلوب < ۲۷ >
 هست یکی مخصوص صاحبمنصبان و تجار روسی و گرجیان است
 و دیگری هم برای تجار ارمنه است قلوب عبارتست از

۲۷ - قلوب انجمن و محفل است

عمومی برای نهار خوری ترتیب داده و از هر زبان روزنامه
برای خواندن در آنجا حاضر است و پیاپی فو ساینر مبله های این
سالون < ۲۵ > مکمل و در چندین محل چراغ الکتریکی دارد
و چراغ بزرگ برقی هم در توی حیاط گذاشته اند رئیس
و عمده جات این هوتل تماماً فرانسیه میباشند قراند < ۲۶ >
هوتل که در روبروی هوتل لندن واقع شده عمارت
خوب و خوش منظری است قونسولگری دولت علییه
ایران بعد از مراجعت اعلیحضرت بهایون روحنا فداد
از سفر سیم فرنگستان مرزا رضا خان معین الوزار و بنجرال
قونسولگری شه تفلیس و شفقاز معین گردیده در هیچ شهر
قونسولگری دولت علییه ایران در دول خارجه باین امتیاز
نیست و قونسولگری ایران از هر جهت ترجیح بقونسولگریهای
خارجه دارد در خصوص عمارت و تملکات و رضامندی بقده
نخستین نمره محبوب میشود و شخص خود قونسول هم کمال
احترام در میان اثنای این شهر دارد چونکه قونسول مغزی اییه
شخص عالم و با اطلاع است قونسولگری مشار اییه اسباب
افغانی رتبه و باعث آسودگی آنها گردیده و از تبعه دولت

۲۵ - سالون تالار بزرگ برای مجالس مهمانی و غیره
۲۶ - قراند در لغت فرانسه یعنی بزرگ است

مهمان خانه ها

با سه ممتزفت قریب بصد هوتل ، ۲۴ ، در این شهر
تاسیس شده که بهترین و مجلل ترین همه آنها هوتلی است موسوم
بلندن که در کنار رودخانه کور واقع گردیده و از سمت
دیگر روی باغچه سابق الذکر است این هوتل عمارت
بسیار عالی و دارای اوطاقهای متعدده و حیاط قشنگ
مخصوص است رئیس و خدمه این بسیار موضع هر کدام
دارای دست زبان هستند و نسبت بسیار هوتلها قیمت منزل
و خوراک در اینجا خیلی تفاوت دارد

دوین مهمانخانه

موسوم به قفقاز است که در بلوار بزرگ واقع شده
این هوتل اول مهمان خانه ایست که در این شهر نباشد البته همه
مهمان خانه ها ترجیح دارد اگرچه هوتل لندن اول نمره محسوب
و مشهور شد و لکن وضع اینجا ابداً نسبتی ندارد آغشته و
بلقونهای این هوتل بلوار بزرگ نگاه میکند تا لدر بزرگ

۲۴ - هوتل در زمان فرانسه یعنی مهمانخانه است

فروش آلات فریک < ۲۰ > و شیمی است < ۲۱ > که عبارت
از اقسام ماشینها القترقی و انواع قومیاس < ۲۲ > و ترومتر
< ۲۳ > و بارومتر و ذره بین ها و آلات جوهرکش و مهندس و
نقشه کش باشد چند عدد ماشین چراغ القترقی بود که قیمت
کدام دو لیست مناط روسی که عبارت از صد و ده تومان
پول حالیه ایران باشد بود این ماشینها هر کدام بقدر بسیت
چهار چراغ می تواند روشن نماید بواسطه بنجار یا اسب و یا
آب حرکت میکند لکن در جای تا که آب روان بوده باشد
احتیاج با اسب و یا بنجار ندارد و بسیار ماشینهای مکمل وجود
سایر ماشینها از قبیل خزادی و خیاطی و سراجی با قوه القترقی
بسیار بود اگر بنخواهد یگان یگان شرح دهد این اوراق منحصراً
اشیاء مذکور خواهد شد

۲۰ - فریک علمی است فیزی در فهمیدن قوه اجسام این علم را حکمای
متقدمین پیدا نمودند بودند حکمای متأخرین از چندین باین طرف وسعت
زیادی باین علم دادند حالیه از مشهورترین علوم متداوله است
۲۱ - شیمی علم ترکیب ادویه و تجزیه آن
۲۲ - قومیاس لفظ و تشبیه نامست
۲۳ - ترومتر میزان گرما و سردی است در ایران مشهور بمیزان حراره
است

اسباب کثافت که باعث تولید امراض است در خانه ها و
و کوچه ها ابدان میگذارند بماند قصابها گوشت امروز را بفرو
نی توانند نگاهدارند بقال میوه کهنه را ب مردم نبایست بفروشد
و خوکها یکم حکیم اجازه نداده و گوشت آن علامت نرزد
اند بازار آوردن آن ممنوع است اگر احدی تجاوز
این او امر را نماید مورد سیاست سخت خواهد شد دوا
فروش دو نوع است یکی نسخه بند و دیگری دوا فروش
کل و عمومی نسخه بنده بدون امضای دکتور مثقالی دوا
بکسی نمی توانند بدهد و به نسخه حکیمهای غیر معروف دوا
نمیدهند این مغازینها بقدری قشنگ و مجلل است
که اکثری از مغازین با ترجیح دارد و در هر مغازین عملیات با
علم و تربیه مشغول خدمت هستند یکی نسخه ها را ضبط نمایند دیگری
پول دوا میگیرد و یک نفر هم دوا را بسته می آورد و
دیگری ثبت فروش نگاه میدارد اکثری از میرزاهای مغا
زینها خواتین هستند در این مغازینها غیر از دوا عطرها
بسیار خوب و صابونهای مخصوص میفروشند و چندین
مریضخانه عمومی و سه بازی و غیره در این شهر تاسیس
نموده اند که در خوبی عمارت و گل کاری و سایر لوازمات
الحق زرد فروگداری نکرده اند و چند مغازین دیگر برای

آب بسیار گرم که بدرجه بخار رسیده جاری میشود و از دیگر آن آب
فواره داری جریان نماید در دیوارهای حمام اکثرش آینه های بزرگ
و آغشته بزرگی از میان حمام بیرون دارد و رنگ اخبار الکتریکی هم
برای صد انمودن عمل بر دیوار جامه کن نصب شده این اداره
حمام (اورلیان) ساعت از چهار تا دو تومان نمره دارد *

حفظ الصحت و طبابت شهرتیس

در این شهر مثل سایر شهرهای مدنی طبابت به صنف منقسم
اولین طبای دو لشکری است و دویم طبای مامورین
حفظ الصحت است و سیم طبیبان عمومی است طبیب از هر قسم
باشد ولو در قریه هم بخواهد بمعالجه مرضی پردازد باید دیپلوم که
عبارت از تصدیق مکتب طبیبی است در دست داشته باشد
والا بدون دیپلوم احدی قادر نیست که با طبابت قیام نماید
طبای لشکری است که فقط با قشون حرکت نموده و غیر از
خدمت عسکریه کاری دیگر ندارد موافق قانون نظامی طبای
لشکری هم در جزو صاهنصبان منسلک بر حسب الیاقه
دارای درجات منصب هستند حفظ الصحتی شهر را در جزو ریاست
یکنفر دکوژ قرار داده اند که اجرای مخصوص برای معاونت رئیس
مذکوژ تکمیل گردید و اتصالاً مشغول انتظام امور صحیه هستند سباب

کاشی درست نموده از در که داخل میشود چندین پله خورده پاپ
 میرود و پله ها را همه از مرمر سیاه سفید است و اطراف پله ها را
 همه از چوب گردوی رنگ کشیده مچتر نموده و روی پله ها را
 فرش ممتاز خوبی انداخته بعد از اتمام پله ها داخل دالان
 کم عرض میشود و این دالان را از کاشی بسیار مرغوب درست
 نموده و با مرمر سفیدی فرش کرده اند و نیم تختهای زیاد خیلی
 قشنگ برای نشیمن چیده و اقسام گلهای مخصوص و چندین
 حوض بلور با ماهی های الوان در آنجا گذاشته اند از میان
 دالان داخل نمره های حمام میشوند این حمام بقدری نمره
 دارد که هر نمره عبارت از یکجا مکن و یک گرمخانه باشد هر
 جامه کن دارای چهار نیم تخت و یک آیین بدن نما و
 یکمیز مرمر است و روی نیکتاسند های مخصوص انداخته
 و خود جامه کن از کاشی و مرمر درست شده است و
 آغشته بزرگی به بیرون است از جامه کن در فرنگی میان
 حمام است در میان حمام دو حوض مرمر قرار داده اند که
 اتصال آب گرم معدنی از شیر های بزرگ بتوی حوض ریخته از طرف
 دیگر جاری می شود و دو نیم تخت مرمر هم برای خوابیدن گذاشته
 شده در دیوارها چندین شیر و چرخهای کوچک نصب نموده
 بعضی مثل آب پاش آب گرم و سرد میریزد و از شیر دیگر

گفت که تفاوت این آلات فلاحت با آلات فلاحت عالیه
 ایران مثل تفنگ ماو زیر و فیل و چقاق است قیمت بعضی
 از آن ماشینها بوجه اختصار معروض حضور مبارک سدار دستگاه
 شیار کردن از سی الی شصت تومان ماشین شلتوک کوپی
 از هفتاد الی صد تومان دستگاه اسبی برای حرکت ماشین
 شلتوک کوپی صد و پنجاه تومان ماشین کلش کوپی از هفتاد الی
 صد تومان ماشین پنبه صد و ده تومان ماشین بخار برای
 دستگاه های بزرگ از قبیل کلش و شلتوک از هشتصد الی
 هزار دو سیت تومان این ماشین در ایران عالیه بکار برنجورد
 دستگاه اسبی کفایت است

حمات مها

حمامها این شهر در خوبی نظیر ندارد غیر از حمامها
 تابستانی جمیع آبهای حمامها آب گرم و معدنی است و چندین
 نوع حمام دارد که در سه نمره نتوان آنها را قرار عمومی و وسط و
 خصوصی آنکه خصوصی است بقدر ده باب پیشو که بهترین و ممتازترین
 همه آنها حمام است که یکی از متولین گرجیه درست نموده و
 باسم (اوربلیان) مشهور گردیده این حمام در کنار روخانه
 کور واقع شده ابتداء جلوفان بسیار قشنگی است که از

در نهایت خوبی در مدت قلیل کار را با تمام میرساند و دستگاه
تخم پاشی توسط یک اسب میتواند چندین طناب زمین را در یک ساعت
تخم بیفکند و اقسام ماشینهای شلتوک کوبی دیده آنکه بسیار
مفصل است با قوه بخار کار میکند باین تر از او با آب و سبب
حرکت کرده در کمال خوبی در روزی چندین خوار شلتوک را
برنج بیناید بدون اینکه ذره نمک زده باشد ماشین پنبه
اندازی آنکه با آب و سبب در روزی بقدر دویست من
پنبه حلاجی شده بیرون بیاورد و دانه را علاوه بر
مختصر آن ماشین بتوسط یک علمه کار کرده در روزی سی پوت
پنبه بدون زحمت بیرون بیاورد ماشین کلش کوبی
در دور و ز محصولات یکده معتبر را بخوبی میتواند بکوبد و
و ماشین دیگر که بتوسط دو اسب حرکت میکند در هر ساعت
چندین طناب زمین را در و بیناید اقسام این ماشین ها
بقدری وفور دارد که در این مختصر ورقه نمیگنجد همینقدر می توان

اعمالی که در دعوی دولتین ایران و روس از مشارالیه در تسلیم
شد تبریز روی داد بود بعد از مصالحه مشارالیه از خجالت که در خود تا
روسیه گریخته در قلیس توطن نموده بود باعنی که باسم مشارالیه تا حال
ماند بدان جهت بلواریکه از مجسمه وراثت تا باغ مذکور است بهمان اسم
مجتهد معروف شد و این محله یکی از محله های معروف قلیس است

دخترها داخل میدان شدند که الحق کارهای آنها به تحریر و توصیف
 نخواهد آمد یکی بو شقاب چینی را بقدر دوه زرع بهوا میبنداخت
 در مراجعت کنار بو شقاب بروی ناخن یکی از انگشتان آن
 می افتاد بهمانطور سر بالای ایستاد و دیگری چندین کار در بزرگرا
 بهوا و با یک دست همه آنها را در بهوامی چرخانید و چند مشعل کوچکرا
 بهوا انداخته و چرخ میداد و پوتل با بهوا انداخته در مراجعت
 پوتل را در بالای یک انگشت نگاه میداشت بعد از اتمام
 همه این بازیها هر چه دختر و پسر در تماشاخانه بوده یکدفعه
 بجلس آمده بقدر نیم ساعت رقصهای بسیار خوب نمودند
 نیم ساعت به نصف شب ماند مجلس تمام میشود

ماشینهای فلاحات

در محله مشهور مجتهد < ۱۹ > و در عمارت وسیعی این
 ماشینها را جمع نموده و میفروشند و در همین عمارت مشغول
 درست نمودن اکثری از اینها میباشند اقسام کوتاها برای
 شیار نمودن آبی و دیسات و چمن و غیره اختراع نموده اند که
 بتوسط دواسب بکار می افتد عوض چندین جفت گا و دورمک

۱۹- مجتهد آقا میر فتح پسر مرحوم آقا میر یوسف تبریزی است برای

تماثر کلید بساعت میبنداخت چند بار که کلید را حرکت میداد
حرفه خیلی بزرگی که عوض پارو شدن فر ساعت در میان ساعت
آتش میگرفت و آن ساعت ساز همه را حمل بکار شیاطین مینمود
سابقه خصوصیتی که با او داشتند این همه زحمت را با او میدادند
یکی از این سنخه چی ها خوک با تعلیم داشت که هر چه با او میگفت
اطاعت مینمود و اظهار نمود که من با این خوک برادرم علت
سیاهی او با من این است که او در شب متولد شده من در روز
بعد رئیس اداره اسب که بسیار خوبی سوار شده بجلس آمد
این اسب بهوای موزیک همه نوع میرقصید دستهای خود را بلند
نموده با پای خود حرکت مینمود اسی بدین خوبی ندیده بود پس
همین رئیس سوار اسب سفیدی شده بود که کلهای پرکاری
سیاه بقدر بزرگی مجیدیه سفید داشت و در سر آن اسب هنرهای
بسیار ممتاز بخرج میداد در تمام دویدن اسب با چکمه بروی اسب
پریده و می ایستاد و پاهای خود را در توی شله میگذاشته با یک
چیزی می بست بهمان حالت بر بالای اسب میریدیم
در تمام حالت دویدن بوده است و بعد از آن ما دو نفر در
یکی در سن دو انزده و دیگری در سن شانزده باد و اسب
داخل مجلس شده در تمام دویدن اسب بدوش هم میگرفتند
مینمودند و از میان چندین حلقه میگذشتند و نفر جوان بعد از

و تماشا بینایند و راه این مرتبه هم محض حجت احترام محلیان از
خارج قرار داده پراغهای آنجا تماماً گاز است و در غلام گردش
بیرون اوطاق چای خوری و غذا خوری قرار داده اند ابتدا
دختر بسیار خوشگلی با لباس مخصوص بازی وارد مجلس شده بعد
از تعظیم و تعارفات با اهل مجلس بروی سیسی که عوض ریمان بسته
اند رفته و در روی سیم بدون لنگر و غیره هنرهای بسیار ممتاز خارج
میداد از جمله گوی بسیار تشنگی فلزی بر نوک کلاه خود که در سر
داشت میگذاشت بعد بقوت هر چه تمامتر گوی را از سر خود
بهوای پراغهای آن گوی بقدر زرع بالا رفت مجدداً بر سر
همان نوک معاودت نموده می ایستاد و چندین گوی بزرگ را
با یک دست در حین بازی بهوای انداخت آنها را اتصالاً
در سواد و میداد بعد از آن سخره های بسیار مضحک بمیدان
آند و لباسهای عجیب غریب پوشیده بودند و یک نفرش
بجته خنده مردم خود را از بلقون مز کاسچان که پنج شش زرع
ارتفاع داشت بزیب انداخته و دیگری بقدر زرع نفر از دختران
پیشخدمت که آنها هم جزو عمل جات بازی میباشند پیش هم
دیگر می چید از روی آنها معلق وارونه میزد که به چکدام آنها در آن
اشنا بر نیخورد و یکی دکان ساعت سازی و انموده ساعت های
دیوار کوبی برای درست نمودن بنزد او می آوردند به تعجیل هر چه

سرک تماشاخانه است برای اقسام بازیهای ژمناستیکی و جانوران با تعلیم و سایر بازیهای غریب فدوی چند شب به تماشا رفته مختصر تفصیلی از وضع آنجا عرض نماید این تماشاخانه را تماماً از چوب بنا نموده اند دوره آزا غلام گردش قرار داده اند و از توی غلام گردش داخل تماشاخانه میشوند بالای این تماشاخانه را با گنبد چوبی سقف شده میدان کوچکی خاکی گرد در وسط دارد و اطراف آن تا بلندی سه چهار ذرع دور دور برتبه های نشیمن تقسیم نموده اند در یک طرف بلقون چوبی برای موزکا پنچیان درست نموده اند و در میدان دیوار کوچک چوبی به بلندی نیم ذرع کشیده در عقب آن دو جفت صندلی نمره اول و دو تیم قرار داده اند و بالای آن نمره های لوژ است (۱۸) که در هر لوژ چهار صندلی گذاشته اشخاصیکه با خانواده و فامها می آیند در آنها می نشینند راهی بقدر سه ذرع از کنار لوژها برای عبور و مرور گذاشته است مرتبه دیگر هم برای نشین در بالا آن راه قرار داده که قیمت آنها خیلی ارزان است و در پشت این سه مرتبه جای بسیار ارزان که هر کسی بتواند از آن عمده وجه برآید درست نموده اند و ساکنین این مرتبه در سر پا باید ایستاد

۱۸ - لوژ به حجره های خاصه تماشاخانه گفته میشود

است که این صنف قشون مخصوص حفظ مراتب قانونی و عمده
 دولتی است که هیچ کسی را یارای تجاوز اوامر آنها نیست بعد از آن
 صنوف توبچی از قبیل سیار و توبچی سواره و توبچیان ثابت توبان
 بزرگ و افواج بیارده از قبیل مهندس و مقدمه الجیش که عبارت
 شاسور د ۱۳ > باشد صنوف سواره از قبیل دراکوان (۱۵ > و
 قزاق و کور و اسور د ۱۶ > بعد از این دستجات پلیس است
 د ۱۷ > از قبیل مستحفظین کوچها و فراش حکو متهاست وضع اسلحه
 قشون را هم بکلی از قبیل تفنگ و توب و غیره تغییر داده هم
 اسلحه جات جدید الاختراع است لباس زمستانی بیارده نظام
 عبارت از نیم تنه و شلوار ماهوت سیاه است که سر
 دست و یخدان یراق سفید گزاشته اند و از روی آن پالتو
 پوشیده کیفیت کم بسته و عموماً نفرات قشون در زمستان باشوق
 مخصوص دارند صاحب منصبان از روی پالتو شمشیر و ریولور می بندند
 سال داد نائیکه از ارمنی گرفته اند علاوه بر آلات معمولی سر بازی
 قه بسته اند

- ۱۲ - شاسور سربازان سبک اسلحه پیش جنگرا گویند که کی نوع مقدمه الجیش محسوب میشود
 ۱۵ - دراکوان سواره سبک اسلحه است و در لغت بمعنی ارشاد است اکثری
 از دول متمدنه ازین صفت سوار دارند
 ۱۶ - کور و اسور سواران زرد پوش و سنگین اسلحه است
 ۱۷ - پلیس عساکری است که ملل و اقوام شهید بار را تحت انتظام داخل مینمایند

اگر با هم نزاعی داشته باشند موخراً بقاعده نظامیانه باید با
یکدیگر دول نمایند و صاحب منصب در وقت بارش و آفتاب
حق گرفتن چتر ندارد و بدون ششیر و تمام فورم از منزل بیرون
نیتواند بیاید صاحب منصبان ردیف هم با همانطور مقید هستند
در صنف پیاده برای هر فوج یکسر هنگ رئیس و فرمانده است
سرتیپان سه اقله سه فوج هزار نفری دارند و قرار در رتبه منصب
بقرار است که اذیلا عرض میشود وکیل اول نایب دویم نایب
اول کابتن مازور نایب سرهنگ سرهنگ جنرال مازور
جنرال لیه توانان جنرال اجودان هر روس که از سن
بست یک گذشت بقرار قانون دولتی بعسکریه مکلف است
تا سه سال موظف خدمت بعد تا سه سال در صنف عساکر
اصطیاط و ردیف خواهد بود و در زمان محاربه با خرج و حرکت
چهار کور و قشون دولت مذکور مقید است استعداد بحریه
آن عبارت از سیصد و سی و هفت سفینه جنگی است
بست هفت قطعه از آن کشتی مازره پوشید و سی هزار نفر قشون
دریا بیسم در این کشتی مستخدم اند صنف سواره بقرار
سایر دول اروپا در روسیه هم بسیارند لکن در تقطیس
تماماً سواره و قزاق است از سایر صنوف در آنجا نگذاشته اند
اولین صنف قشونی که بسیار محترمتند دستجات ژاندرام

بیرون شد در دامنه کوه در عمارات مخصوص دولتی است صاحب منصبان
آن افواج هم در همان عمارات دولتی منزل دارند در میان
شده هم چندین خانه و کارخانه مخصوص برای آلات ناریه و مریه
در همان عمارات سابق الذکر است اکثری از آن قشون از
صنعت پیاده هستند وضع نظامات و تعلیمات و خوراک
درختین درجه تکمیل است و اسلحه آنها تماماً تفنگهای جدید
الاختراع است و این تفنگها را دولت روس از دولت
فرانس ابداع نمود صاحب منصبان قشون در این خاک بدرجه
محرمتند که کتابچه علیحدہ در شرح آن لازم است از درجه وکیل
اول دولت روس شمشیر بند است و غیر از صاحب منصبان
سایر ارباب مناصب از نامورین تلگراف و پست و کمرک
حق بستن شمشیر ندارند و احترامات نظامی هم در حق آنها
از صنوف شکری نخواهد شد و قانونی برای صاحب منصبان
است که چاکر محقری برای استحضار حضور مبارک عرض مینماید
از جمله صاحب منصبان اگر در دست کسی زبون باشد یا از
کسی کوتنگ بخورد فوراً از منصب خود معزول خواهد شد اگر چه
در حق آن شخص رسم سیاسات سخت خواهند نمود لکن دیگر
آن شخص صاحب منصبان نمیشود باید نوعی نماید که زبون نشود
ولو که طرف مقابل خود را بکشد تبیحان دو نفر صاحب منصب

تفلیس دارای خط راه آهن تراموایی میباشد علاوه بر این سه
 هزار درشکه گرایه غیر از درشکه و کالسکه پانسی خانواده دارد و برای
 حمل اشیای مهم اقسام عراده و تشنگ حاضر است و لو سپید ۱۲
 برای سواری بسیار معمول است و در کوهها اکثری بتوسط و لو سپید
 حرکت می نمایند و در باب فابریک < ۱۳ > کالسکه و درشکه
 سازی خود این شهر دارد غیر از اینکه بخود این شهر می فروشد
 بدولت ایران هم از آن کارخانه تجار برای فروش اکتیاع
 مینمایند از برای آشیای سیران بی بضاعت که سن شان از
 شصت گذشته و خودشان از کار افتاده اند اداره شهر عجا
 رت بسیار خوبی درست نموده و سیران را در آن عمارت
 جمع نموده اند همه روز در نهایت آسودگی نهار و شام را
 صرف نموده و لباس خوب پوشیده و عمر خود را بتوسط
 این احسان برگزیده و پسندیده بسر میبرند

* * *

قشون دولت روسیه در تفلیس از سواره و توپچی پیاده
 تا بیست هزار نفر بقرار تخمین بنظر میآید عمده محل سکونت این قشون
 ۱۲ - و لو سپید نوعی ارابه آهنی است که در این اواخر ایجاد شده به حرکت
 یا با حرکت داده میشود بسیار سریع است چرخ خود روین () میتوان
 گفت
 ۱۳ - فابریک بمعنی کارخانه و دارالصنایع است

هفت نیت با وجود این صغیرت زبان فرست و انگیز
نه بسیار خوب میدانند پدر و مادر آنها حالیه در هندوستان
زنده اند

* * *

اداره تلفون از دو سال قبل در شهر تغلیس تاسیس نموده اند
که باعث آسایش عموم انالی از بر صنف گردیده در عمارت
بزرگی مرتبه سیم را قرار داده اند که جمیع سیم های شهر بدان
مرکز وصل است در جمیع ادارات دولتی و نقاط عظیمه و غیره و
منازین ها و همخانها و حمامها سیم تلفون کشیده شده هر
کس برای سهولت او امر خود بنحوا پنج مناط سالیانه و او یکده سگاه
در منزل خود میگذارد بعد از آن می تواند بدون زحمت رفتن
راه اکثر مطالب خود را انجام بدید فرضاً اگر عرض فوطه بجاومت
دارد بواسطه تلفون فوراً میناید و اگر تلگراف لازمی دارد
بواسطه تلفون به تلگرافخانه میگوید یا در بازار سؤال و جوابی
دارد بهمان واسطه می نماید و حالیه در شهر تغلیس اکثر خانها
دارای تلفون میباشد مگر کسی که مکنت این شرکت را نداشته
باشد بدین جهت روی کوچه را از هر طرف سیم تلفون گرفته
در روز بروز این اداره در ترقی است جمیع کوچه های معروف

پول دوست هستند و یک دفعه زاد و لدی از آنها شد بعد
از چند روز اولادشان فوت گردید و کالک کوچکی با
اسبهای جنس کوچک برای آنها ترتیب داده بودند که بجهت
تفریح سوار آن می شدند وضع گردش و کالک آنها
بسیار با مزه و مضحک بود این دو دختر را از هندوستان
ابتیاع نموده آورده بودند در ابتدای تولدشان پدر اینها
میخواست است آنها را تلف نماید بعد حکومت مرطع شده
مانع میشود بعد از چندی آنها را بقتت گزافی با این اداره
میفروشند این دو دختر از پهلوی طبیعی بهم چسبیده
اند چنانکه معدۀ آنها یکی است هر کدام از اینها قضا بخورد
دیگری سیر خواهد شد و رو تیا هم نوعی به دیگر شبیه هستند که
تشخیص نمی توان داد و در وقت حرکت دست بگردن
می اندازند و خیال آنها همه وقت موافق است به چیز
که اقدام نمایند بر دو خواهند نمود و هر چه این یکی خواهد دیگری
هم خواهد خواست و بر دو با هم سیر و گرسنه میشوند در وقت
ناخوش شدن بر دو ناخوش میشوند و در وقت خوابیدن و
بیداری باز موافقند ضدیتی که با هم دارند آنست که اگر
اسباب بازی به یکی بدهند آن دیگری نداشته باشد اسباب
بد وقتی و اوقات تلخی آن خواهد شد سن شان زیاده از

به ترتیب مخصوص چیداند و تو بهارا بتوسط زنجیر بهم وصل نمود
اند در سر نیز توپ مجسمه نشان عقاب دولتی که از مطلق ساخته
اند گذاشته اکثری از آن تو بهان نشان عثمانی داشتند در بیان
موزد صورت های جنگ دولت روسیه را کشید و مختصر
تفصیل آنرا هم نوشته اند بیریق قشون و شمشیر صاحب منصب
و اسلحه نفرات هم در آنجا بسیار چیداند که اکثر متعلق دولت
عثمانی است و اینها یکبار عرض شد مال دعوائی قدیم است
از جنگ آخرین اشاره در این مورد نشده و متعلق با ایران
از اشیاء جنگی دید می شد فدوی باین مختصر اشاره کفایت
نمود *

دو نفر دختر بهم چسبید و وزن و مرد کوچک چند روز بکرت
چاکر مانده بود مرد کوچکی با زن هم قد خود و دو نفر دختر بهم
چسبیده به تفلیس آورده بودند فدوی مخصوصاً تماشای
مفصلی از وضع آنها نمود این مرد قداً زیاده از سه چارک
نمی شد لکن خانم او تخمناً دو انگشت بلندتر از او بنظر می آمد
این مرد زن از مالی اطیش هستند بیست سال خانم و
دسی و هشت سال آقا عمر داشت خانم از دهاتیان
اطیش بوده لکن مرد از نجبازادگان بود بقراری که مذکور
می نمودند بر دو تن با این جبهه بسیار هوشیار و عاقل و

مسکوکات عتیق طلا و نقره و غیره بقدری بود که سیاه
 کامل عمل نیامد در مرتبه سیم پرده های نقاشی از هر قبیل و فور
 داشت صورت خاقان مرحوم و نایب اسطنه طاب شاه
 هم در میان این صورتهای بود و لوله توب متعلق شیخ کزیه
 که چندین ساله باروسته مجادله داشت در آنجا گذاشته
 بودند و صورت امیرای گرجستان هم تماماً در آنجا بود چهره
 سنگی که قبل از زردشت در ایران جنازه مردگان را می گذاشته
 چند عدد فدوی در آنجا دید و در روی آنها تاریخ با خطی
 معمول قدیم ایران کند و بودند اقام ظروف از قبیل صینی
 قدیم ایران و روم و فرنگستان هم در یک طرف همین موزه
 چاکر بنا شاگرد غیر از اینها که عرض شد در این موزه اشیاء
 بسیار و فراوان است که اگر چاکر میخواست همه را عرض
 نماید بایستی دفاتر خود موزه را ترجمه نموده عرض نماید لهذا
 بدین مختصر اکتفا رفت

موزه دولتی جنگی شهر تفلیس

این موزه در بلوار بزرگ در انتهای باغچه عمومی وسط شهر
 بنا شده عمارت این یکمرب است و اطراف این عمارت
 توب و خمپاره ها که قشون روسی از دست دشمن گرفته اند

ملل مختلفه با لباس و وضع خانها چیده بودند و دست و دهنه
بغدوی مشتهرند آنها را تماشاچی قیاس نمود و آلات
حریت و موسیقی قدیم بسیار بودند که اکثر متعلق بایران بنظر
میآید کاشیهای بسیار کار قدیم ایرانی زیاد بود و
سه قطعه آن کاشی ها رفته متالیق < ۱۱ > که از صنایع
قدیمه است در میان آنها بود که واقعا زینت گردیده بودند

تاسمان نام سیاح این جزیره را در کشت گذار خود یافته امانی
اروپا شناسانیده بود و هودونی شکر و پنجه از محصولات عمده
آنجا است معدن طلا و نقره و مس و آهن در آن جزیره بسیار
است و حشیان جزیره مذکوره حالیه هم بسیار کم و تلفت
گردید باقی مانده گان خود را بالای جبال صعب الممالک کشیده
و متواری شده اند دولت انگلیس آنجا را به شش ایالت
منقسم نموده از شهرهای معروف آنجا بلده سیدنی است شهر مذکور در
دولت پنجاه هزار نفوس است دیگر بندر بلبورن که از تجارتگاه
های معروف و دارای سیصد هزار نفوس است

۱۱- رفته متالیق اسم قدیم کاشی کار است که زیر آزار ورق طلا
چسبانیده و روش را رنگ میزدند حالیه آنصنعت متروک گردیده
و صنعت کاران اروپائی توانند آزا پیدا نمایند *

کورکودیل ≈ ۸ و هپوپوتام ≈ ۹ بود و اقسام طیور مرغ بستی
 بود و الا از هر قسم جانوران و مرغان متعدد و در حالت طبیعی
 خودشان بوضع بسیار فشنگ چیده بودند استخوان یکی از
 جانوران قدیم قبل از انسان را جمع کرده استخوان بندی نموده
 بودند که بقدرست شتر بنظر می آید معلوم می شد که شبیه بفیل
 و کرگدن جانوری بود و در صفحه صورت جمیع نژاد های
 روی زمین را از قبیل عرق اصغر و سیاه افریقائی و
 و احمر امریکائی و استرالی ≈ ۱۰ و نژاد مغول و غیره با
 نقاشی بسیار کشید و بودند در مرتبه دومین مجتهد جمیع

۸- کورکودیل است جانوری معروف که در بعضی لغات و خواص الحیوان
 باسم نهنگ نامیده اند در رود نیل و رود کوانگ بندوستان ورود
 عاصرون امریک () جنوب در نهایت تکثیر پیدا می شود و در درخت
 و عظمت جثه معروف است
 ۹- و هپوپوتام جانوری است عظیم الجثه که عربان فرس الماء
 گویند لکن شباهتی با سب ندارد در رود نیل و سایر رودخانه و
 دریاچه های شیرین () آفریق بسیار است

۱۰- استرالی اسم کلی از جزایر معروف اقیانوس است که ابتداء
 دست وحشیان و قالیه تماما از مستملکات دولت انگلیس است
 این جزیره در جنوب آسیا واقع شده اراضی آن تا مسافت بیون
 بنقصه و پنجاه هزار کیلومتر مربع بحساب آمده تقریباً بقدرست ربع اروپا
 در تاریخ سنه ۱۰۶۲ میلادی مطابق هجری سنه ۴۴۲

این باغچه تا صبح روشن است و هر وقت برای گردش
باغچه می توان رفت در زیر درختان هم نیم تختهای فراوان
برای نشستن مردم چیده اند

* * *

موزه ملتی قفقاز در وسط شهر در بلوار بزرگ
تاسیس نموده اند اگرچه این موزه با هم قفقاز موسوم شده
لکن اناتیک ایرانی و غیره هم چاکر در این موزه بسیار
دیدارست مرتبه عمارت این موزه را قرار داده اند در
مرتبه اول اقسام اجزاء معدنی و متفرقات را از قبیل طلا
و نقره و سایر انواع فلزات و اقسام سنگهای دیگر
از قبیل غرانیت ۶ و سماق و مرمر و غیره بسیار بود
دو پارچه سنگ دیگر بود که از ولقان های ۷ ماه
افتاده بودند و دیگر قالب اجسام جانوران و طیور و
جانوران آبی را در کمال استادی پر نموده و چیده
که ابداً با حالت طبیعی جانوران زنده تفاوتی نداشت
از انواع اجسام جانوران چیزی که فدوی در آنجا ندید

۶ - غرانیت یعنی سنگهای ابتدایی است که در ایران سنگ سماق گویند

۷ - ولقان یعنی کوه آتشفشان است

بسیاحت قفقاز آمده بود جماعت نلیسان ده، زیر راه
آهن را خالی نموده بودند که در وقت عبور قطار راه
بلکه مقصودشان بعمل آید اگر چه همین جهت لکو موثیف از
راه خارج شد و صدمه عمده بواگونها رسید و جمعی از عمده
و همراگان امپراطوری تلف شدند بود لکن با امپراطور و
خانواده آن صدمه از آن مهلکه نرسیده بود بدان شکرانه
در هر شهری کلیسایی بنا نموده اند در تفلیس هم در همین
باغچه مسوق بنای کلیسای تشکر گذاشته اند مغازین نشان
اندازی بریاست دختر نساوی در باغچه مذکوره تاسیس نموده
اند که جای منقح و با تفریحی است نشانها را بطوری قرار داده اند
که هر وقت تیر به نشان بخورد و مجسمه شکاری بوضع بسیار شیرینی
از پشت نشان بر زمین خواهد خورد و تفنگهایی با فشنگ انداخته
میشود قیمت یکی پنج شاہی پول ایرانست و آنه های که فقط
گلگوله است هر تیر کیشاهی قیمت دارد و همه شب چراغهای

نلیس اسم آزادی طلبان روسیه بود که جد امپراطور حالیه را
نارنجک و نیامت مقتول نمودند حالیه این طایفه مشرف نشده و
باقی ماند و آنها داخل سلک سوسیالیست و انارشیت گردیده
جماعت سوسیالیست و انارشیت که آزادی طلبان حالیه میباشند
تقاعدشان برای اجرای آزادی با قوانین نلیس بسیار متفاوت است

در این بلوار هست که پار سال بعلت حریق که در آنجا واقع شده
سوخته لاکن اسال او را هم بسیار خوب تعمیر کرده و لانهای
آنجا را تماماً الکتر لقی نموده اند این تیا تراغلب بزبان گرجی
میشود * بیرون این تیا ترا مثل کاروانسرای جائی است
مغازینهای بسیار ممتاز و اکثر قرار داد های عمده بانکی در آنجا
داده میشود مغازین پانوفروشی و سوزیک فروشی بزرگ
هم در این محل هست مغازین دیگر برای نگاهداشتن
کنیزان در همین جا قرار داده اند هر کس از قبیل زن
و دختر که در خیال خدمتکاری باشد خدمت و قدر موجب
و ادیس خود را بان اداره میدهد و اشخاصی که خدمتکار
لازم دارند بان اداره از قبیل آشپز و پیشخدمت و غیره
خواسته باشد از آنجا پیدا خواهد نمود و در همان نقطه اسناد
اجیری طرفین رد و بدل میشود و در پشت موزه جنگی باغچه
کوچک بسیار قشنگی برای گردش عمومی درست نموده اند
و در میان این باغچه درخت سرو و کاج بسیار است
و کلیسیا در میان این باغچه بنا کرده اند یکی از قدیم آنجا
آنجا بوده دیگری را در چند سال قبل امپراطور متوسعه

مسکک بوده و تحصیلات خود را هم در فرنگستان تمام کرده کاروانسرا
و تیا ترا از بناهای اوست

شمال مغرب حرکت ینماید و چندین راه دارد *

شهر تفلیس در اطراف رودخانه قور اتفاق افتاده بنوعی که رودخانه مزبور تماماً از وسط شهر جاری است و این شهر کبلاً طولانی که از ابتداء تا انتها بقرار تخمین یک فرسخ ایرانی میشود در میان این شهر چندین بلوار اتفاق افتاده از انجمله بلوار بزرگ است که اکثر عمارات دولتی و موزه جنگلی و موزه شد و مهمانخانه های مقبره و کالیسیا های عالی و تیاتر و سرک و قمار و نظامی و مغازین مخصوص و قلوب در این بلوار واقع است و اکثر نقاط و مغازینها این بلوار بالاینه های آلفه تقی مشعل است و یک راه آهن ترمولی از ابتداء تا انتها دارد و تیاتر بزرگی از چندین سال باین طرف در این بلوار بنا نناده اند بسیار عالی و باشکوه است حالیه هم تمام نشده نقشه این بنا را مهندسین روسی از روی تیاتر عمومی پاریس برداشته اند مخارج این بنا از طرف اداره شهر داده شده مداخل آنها متعلق با اداره خود شهر است تقریباً تا چهار کرو پول ایران مخارج شده * تیاتر کوچکی هم بهم راه می رود،

آر سر و خ استم کجا از نشسته ان معروف ارمنه ساکنین تفلیس است که در راه ملت خود مقصد رسی خدمات کرده و تانیس روزانه مشاک و دیریت آنرا کرده در اکثر مجالس علمی فرنگستان در جزو اجزا

طایفه ارمنه است که با تجارت مشغولند و جماعت لگرنهست
که با بهادری در نهایت کثرت درین خاک و خور دارند و غیر از
اینها تاتار و ترک و عجم و ایازه و چرکس و چاچان هم در این قطعه
اسکان دارند شه تفلیس اگر چه نسبت بشهرهای روسیه
اروپائی چندان اهمیتی ندارد لکن در قطعه آسیای روسی اولین
شهر دولت روسیه است و مرکز حکومت کل ایالت قفقازیه
است ابتداء دارالایاله امرای گرجستان بود بومیان این
شهر نخستین جماعت گرجیه است و بعد در عهد سلاطین صفویه
مقداری از مسلمانان و شیعه در آنجا سکونت نموده اند بعد از
اینکه گرجستان را دولت روسیه تصاحب نموده طایفه
روس با آنجا جمع شده حالیه ارمنی و روسی و نمسه زیاده از
بومیان با آنجا جمع شده از طوایف متنوعه غیر از اروپائی از
قبیل پولاک و قزاق و چرکس و ملاقان بیارند در تفلیس
پطرس بورغ بحساب روسی دو هزار و پانصد و هشتاد ورس
است در عرض راه خیدشهر و قصبه معمره است اولین شهر
وله قفقاز بعد قصبه گورگوسک و الکساندرسک و استرلی
و از آنجا بشمال مغرب حرکت کرده به نوچرکسک و از آنجا
بجانب شمال حرکت نموده بشهر تولد میرود بعد پای تحت
قدیم مسکو میرسد و از مسکو تا پطرس بورغ بطرف

ایالت گرجستانست که مقرر حکومت آن شهر تفلیس است و مقدار نفوس این شهر تا دو سیت و پنجاه هزار نفر به تعداد آمد بهین شهر مرکز حکومت جمع فقفاز گردیده است و خط راه آهنی که از باطوم تا باکو کشیده شد در میان این شهر عبور می نماید دو بین ایالت ایرتی است که مقرر حکومت آن شهر کوتایس است و بندر پوتی هم جزو این ایالت محسوب میشود سیمین ایازداست که مقرر حکومت آن در ساحل بحر سیاه صخوم قلعه است .

چهارمین شهر وان است که مقرر حکومت آن شهر باکو است و شکلی و شماخی از شهرهای مشهور این ایالت است همچنین ارمنستان روسی است که مقرر حکومت آن شهر ایروان که گنجه و نخجوان و آق اصطفای و کمری از بلاد مشهور این حکومتند غیر از حکومتها هم بعد از جنگ آخرین دولت عثمانی و روس بقرار قونفر دبرلن از آسیای عثمانی یک پارچه اراضی بروسیه ترک شده که شهرهای مشهور آن باطوم و اردنان و قارص است که این پارچه هم حالیه در جزو فقفاز محسوب میشود جنس ساکنین این قطعه بسیار مختلف اتفاق افتاد است از قبایل بسیار مهم این طایفه گرجیه است که بعقلت حسن سیمای و تناسب اندام معروف جهانیان گردیده اند و در میر

ایالت قفقازیه از مستلکات آسیای دولت روسیه است
قطعه مذکوره در مابین بحر خزر و اسود واقع شده شمالاً با اروپای
روس و شرقاً با بحر خزر و جنوباً دولت علییه ایران بتوسط
رودخانه ارس فصل و تفریق شده و غرباً با اناتولی (۳۰)
و بحریه مد و داغ سرحد شمالی با جبال رفیع قفقاز
احاطه شده و ارتفاع آنجا را علمای جغرافی تا پنجاه ششصد
ذرع در اطلاس نوشته اند و در روی این کوه در صورت
داغی یخ و برف پیدا میشود سمت شمالی آنهمه وقت سرد است
سمت های جنوبی آن مطح و دارای هوای معتدل است
نباتات و اشجاری که در آنجا قایم معتدل نشو و نما می نماید در آنجا
نیز بعلل آید کوه مشهور عارات با قصر حضرت نوح در سرحد
دولت علییه ایران واقع شده حالیه با اسم اگری داغ
مشهور است ندرهم این قطعه رودخانه قوراست که بعد از
ملحق شدن بآب ارس بدریای خزر میریزد و مقدار نفوس
این قطعه هفت ملیون در ذفاتر نفوس دولتی روسیه ضمیمه
شده این قطعه در حالیه بچندین ایالت منقسم شده نخستین آنها

۳۰ - اناتولی آسیای عثمانی گفته میشود و اناتولی در زبان کرک یعنی مشرق است چون
این مملکت نسبت به یونان در طرف مشرق میباشد امروز باین اسم یونانی
مشهور شده آسیای صغری نامیده شده *

را گذشته چراغهای شهر تفتیس نمایان شد رفته رفته کثرت پیدا نمود
چنان بنظر می آمد که گویا از میان چراغان معبر عبور می شود یکساعت
از شب گذشته بود بوقرآل تفتیس رسیدیم

* *

فدوی یوم جمعه شانزدهم جدی^{*} الاخر وارد تفتیس گردید در همانجا
راسیا که در بلوار ۱، بزرگ شهر واقع است منزل نمود
بعثت عارضه نقابتی که داشت با دکتور اسمانوف که از
جمله معتبرین اطباء دولتی است ملاقات نمود رفتن تیگورسکی را
با مغزی الیه شور کرده مصلحت ندانست و ضمناً متعهد گردید که در
مدت یکماه بکلی رفع نقابت از فدوی نماید چاکر پنجاه روز
توقف نموده در بین چهل روز بجد الله تعالی بالمره رفع گذرد
نقابت گردیده روز دیگر هم محض برای سیاحت و تحصیل
بعضی مراتب زیاده بر موعده اقامت نموده سه روز در همانجا
راسیا مانده بعد بمهمان خانه ورسایل که در روبروی مجسمه
ورانسو ۲، واقع است تغییر منزل نمودیم و آنچه که در توقف
پنجاه روز سیاحت نموده بقرار است که عرض مینماید *

۱ بلوار بنفوت نرانه بمعنی خیابان و کوچهای معظم است
۲ ورانسوا اسم کبی از سرداران معروف روسیه بود که در سرحدات تفقازیه جنگهای نایان
با عثمانی نموده و فتوحات زیاد کرده مجسمه او را محض یادگار در تفتیس برپا نموده اند.

از آنجا تا فذال بیست و رس تمام است سه ساعت از شب
گذشته بود رسیدیم شهر در کمال آسودگی خوابیدیم همین روز را
بغتادنه و رس راه آمده بودیم وقت طلوع آفتاب از
فذال حرکت نموده تا آخته دو انزده و رس است از آنجا
تا یلین اوقا شانزده و رس است از آنجا تا سپین اوقا بیست
یک و رس است از آنجا تا دلجان هیجده و رس بود که یکساعت
از شب گذشته رسیدیم در مها سخانه دلجان منزل کردیم
شب را مانده وقت اذان صبح عازم شدیم راد تا ترسه
چای پانزده و رس است از آنجا تا کاروانسرا هیجده و رس
است از آنجا تا اوزون تالا هم هیجده و رس است از
آنجا تا آق اصففا که اول خط ماشین است بیست و دو
و رس است چهار ساعت بغروب مانده بود بو قزال
ماشین رسیدیم بلیط نمرد اول را گرفته نشستیم ماشین حرکت
کرد قدری نگذشت که باستانیای بویلی رسیدیم بعد از
مختصر توقف راه افتاده به آستانیای سا لوقلی رسیدیم
بعد از ده دقیقه توقف کرده رو بر راه شده چندی طول
نگذشت با قامت گاه سا و جبلاغ رسیدیم از آنجا حرکت
نموده به بویک قیاس رسیدیم وقت غروب آفتاب
بقره بازی رسیده آستانیای نفت طلوع دان تظالیا

نگهداشته و چند جور هم از قبیل کالسکه و درشکه و ساقا
و درقه چیزهای نشستی هست بسته بمیل ضروری مسافرین است
آنکه در قه و ساقا است کرایه ندارد ولی سایر چیزها را کرایه
علیه میگیرند هفت و رس روسیه یکفرسخ ایرانت است بجهت
کرایه اسب در هر رس سه قیک میگیرند سه ساعت بغروب
یوم دو شنبه مانده از پستخانه کنار ارس حرکت نموده
تا آنجا پانزده و رس است از آنجا با نخوان بیست پنج و رس
است یکساعت از شب گذشته رسیدیم شب در نخوان
توقف نموده صبح علی الطلوع عازم گردیده راه تا اوزون
دو و رس است و از آنجا تا قوراق دو و رس است
از آنجا تا نورشین ده و رس است از آنجا تا صد رک بیست
دو و رس است از آنجا تا دوه لو هجده و رس است دو
ساعت از شب چهارشنبه گذشته بود رسیدیم الحمد لله بدون
صدمه و زحمت همان روز راتناشتاد سه و رس نیم راه رسیدیم
شب را در آنجا استراحت نموده سه ساعت بطلوع آفتاب
مانده بود از دوه لو غرمت نمود راه نوزده و رس است
آفتاب سر نرده بود به پستخانه قمر لو رسیدیم از آنجا تا الی
حمزه لو سیزده و رس است از آنجا تا ایروان دوازده و رس
است بدون حالت معطلی عازم گردیده تا ایلیک پانزده

چهارم شهر جمادی الثانی ۱۳۱۲ برای گردش و تفریح
و هوا بجزم قفقازیه از خاکپای مبارک بتوسط حکومت تحصیل
اجازت نموده عازم مقصد گردید از ارومیه تا معبر جلفا که
متعلق بدولت علییه قاهره است چاکر پنج شب در عرض راه
توقف نموده روز ششم را بمعبر رسید منازل عرض راه
از قرار صورت ذیل است عسکر آباد از قراء نازنی چانی
ارومیه - فرسخ ۳ - قروباغ مرکز قره باغلار - فرسخ ۶ - قلعه
سر از دانات سلمس - فرسخ ۷ - دیزه دیزه از دانات اطراف
خوی - فرسخ ۲ - ایواو علی مرکان خوی ۵ فرسخ - معبر جلفا
متعلق بدولت قاهره - فرسخ *

در این پنج منزل وقایعی که قابل عرض باشد اغتشاش راه و چپاول
اموال مسافرن است که در مابین ایواو علی و معبر اتفاق
می افتد سارقین نیزه اکثر وقت بنی قاجاق و کسان
اوست و بعضی وقت انانی شهر ماگوهم مرتکب
میشوند یوم دوشنبه پانزدهم در کمال احترام از رود
خانه اروسی عبور نموده بحق مامورین دولت رسیده
منتهای احترام را در باره انانی نظام مرعی میدارند
بعد از عبور به پستخانه دولتی رفته پستخانه دارای چند
اطاق پاکیزه و منقحی است در هر پسته از ده تا چهل رأس سب

ს ა რ ჩ ე ვ ი

წინასიტყვაობა	5
ვლადიმერ ფუთურიძე. მაჯდ-ოს-სალტანე და მისი შრომები	7
ქალაქ თბილისის აღწერა (თარგმანი)	13
კომენტარები	46
სპარსული ტექსტი	53

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედაქციო-საგამომცემლო საბჭოს დადგენილებით

*

რედაქტორი ზ. შ ა რ ა შ ე ნ ი ძ ე
გამომცემლობის რედაქტორი ე. ბ ა თ ი ა შ ვ ი ლ ი
ტექრედაქტორი ნ. ბ ო კ ე რ ი ა
კორექტორი ნ. მ ა მ უ ლ ა შ ვ ი ლ ი

გადაეცა წარმოებას 12.5.1969; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 20.1.71;
ქაღალდის ზომა 60X90^{1/16}; ნაბეჭდი თაბახი 7,25; სააღრიცხვო-საგამომცემლო
თაბახი 4.46; ტირაჟი 1200; შეკვეთა № 1464.
ფასი 36 კპ.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 60, კუტუზოვის ქ. 15
Издательство «Мепинереба», Тбнлиси, 60, ул. Кутузова, 15.

საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის სტამბა, თბილისი 60, კუტუზოვის 15
Типография Академии наук СССР, Тбилиси, 60, ул. Кутузова, 15

МАДЖД-ОС-САЛТАНЕ
ОПИСАНИЕ ГОРОДА ТБИЛИСИ